

**БОТАНІЧНИЙ МУЗЕЙ
НАЦІОНАЛЬНОГО НАУКОВО-ПРИРОДНИЧОГО МУЗЕЮ
НАН УКРАЇНИ
КЗ КОР КИЇВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ**

Галина Пашкевич Михайло Відейко

**ПАЛЕОЕТНОБОТАНІЧНІ
МАТЕРІАЛИ
З ПАМ'ЯТОК
ТРИПЛІСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
В УКРАЇНІ**

Київ 2020

УДК 902.2:[56:582]](477)“636”

П 22

Г.О. Пашкевич, М.Ю. Відейко. Палеоетноботанічні матеріали з пам'яток трипільської культури в Україні. - Ужгород: Видавництво "ФОП Сабов А.М.", 2020. - 76 с.

Завдяки дослідженню обвуглених матеріалів разом з визначенням відбитків зернівок та насіння на численних фрагментах кераміки та в обмазці встановлено склад культурних рослин та супутніх їм бур'янів, які росли на території України упродовж тисячоліть, починаючи від появи тут перших хліборобських племен. Збірку палеоетноботанічних матеріалів складено за результатами польових та камеральних досліджень. У ній вміщено переважно відомості про відбитки, зафіксовані на кераміці та в обмазці трипільських поселень із території України. Їх доповнюють результати досліджень обвугленого матеріалу, в тому числі отриманого за допомогою флотації. Публікуються записи, зроблені під час обробки знахідок у польових та лабораторних умовах, Наукових фондах Інституту археології НАН України. Значна частина відомостей публікується вперше.

ISBN 978-617-7798-25-4

Для обкладинки використані фотознімки відбитків рослин на обпаленій обмазці з поселення трипільської культури біля с. Майданецького. Фото Марії Відейко.

© Г.О. Пашкевич 2020

© М.Ю. Відейко 2020

ЗМІСТ

ВСТУП 5

ЕТАП А 8

- Бабшин 8*
- Бернашівка I 8*
- Гайворон 14*
- Гребенюків Яр 15*
- Гренівка 15*
- Кормань 16*
- Лука Врублевецька 16*
- Окопи 17*
- Сабатинівка II 18*

ЕТАП ВІ 21

- Березівка 21*
- Ожеве-острів 21*
- Онопріївка 25*

ЕТАП ВІ-ІІ 27

- Веселий Кут 27*
- Коломійців Яр 27*
- Тараща 27*
- Шкарівка 27*

ЕТАП ВІІ 30

- Валява 30*
- Ворошилівка 30*
- Гребені 30*
- Квітки I 34*
- Колодисте II 34*
- Миропілля 35*
- Небелівка 35*
- Сосни 48*
- Цвіжин 48*

ЕТАП СІ 50

- Вільшана 50*
- Зелена Діброва 50*
- Майданецьке 51*
- Незаможник 54*
- Пекарі 55*
- Рубаний Міст ... 57*
- Тальянки 57*
- Успенський собор у Києво-Печерській Лаврі 57*
- Хлистунівка 58*
- Чечельник 58*

ЕТАП СІІ 61

- Вишнювате 61*
- Голишів 61*
- Казаровичі 62*
- Косенівка 62*
- Розваж 64*

ВИСНОВКИ 66

БІБЛІОГРАФІЯ 67

ПОКАЖЧИКИ:

- ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК (пам'ятки) 72*
- ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК (області) 73*
- ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК (дослідники) 73*

СЛОВНИК назв рослин 75

ВСТУП

У цій праці представлено результати багаторічних досліджень палеоботанічних знахідок з розкопок пам'яток трипільської культури. Завдяки вивченню обвуглених матеріалів разом з визначенням відбитків зернівок та насіння на численних фрагментах кераміки та в обмазці встановлено склад культурних рослин та супутніх їм бур'янів, які росли на території України упродовж тисячоліть, з часів появи тут перших землеробських племен.

Саме матеріали трипільської культури V-IV тис. до н.е. є найбільш численними свідченнями раннього хліборобства на великій території сучасних Молдови та України. Цей район Європи (сучасні Молдова і Україна) був першим на шляху нащадків неолітичних хліборобів Близького Сходу, які прийшли сюди через Балканський півострів та Карпати близько семи тисяч років тому.

Перші культурні рослини – півчасті пшениці однозернянка та двозернянка, ячмінь голозерний та півчастий, горох, вика ервілія та сочевиця, були одомашнені в VIII – VII тис. до н.е. на території Малої Азії, біля 6000 BC. поширились по території Європи (Kroll 1991, Fuller et all 2011, Zohary et all, 2012), і згодом, в VI - V тис. до н.е. і на території сучасних Молдови та України.

Робота з палеоботанічними матеріалами під час експедиції у Небелівці, 2012 рік.

Рослинні рештки виявлені у матеріалах понад ста трипільських поселень (Янушевич 1976, с.11; 1980, 1986, с.18 и 20; Пашкевич 1980, 1989, 1991, 2000, 2004; Pashkevich 2003, 2005; Збеневич, Пашкевич 1988; Пашкевич, Відейко 2006; Кузьмина 1988, 1990, Кузьмина, Петренко, 1989; Kuzminova, 1991). Під час досліджень переглянуто тисячі фрагментів кераміки, сотні кілограмів обмазки.

Обвуглений матеріал відомий в значно меншій кількості. Його виявлено завдяки цілеспрямованій

промивці культурних шарів, заповнень житлових та господарчих ям, проведених в 2012 – 2015 роках при розкопках поселень Бернашівка, Ожево, Небелівка, Майданецьке. Відома була до недавнього часу лише знахідка 300 обвуглених насінин вики ервілії (*Vicia ervilia*) на поселенні Карбуна в Молдові (Янушевич, 1976, с. 174). У першій публікації З. В. Янушевич вказувала на знахідку 48 насінин та в подальшому, в статті 1980 р., присвяченій землеробству раннього Трипілля, уже йдеться про 300 насінин (Янушевич 1980, с.230).

З початком палеоетноботанічних досліджень наприкінці 1980-х рр. у Інституті археології АН УРСР промивку (флотацію) неодноразово застосовували під час розкопок, проте, на жаль, вона не проводилася на поселеннях трипільської культури. Першу невелику спробу зроблено в 1991 р. під час розкопок поселення етапу СІ Тальянки в Черкаській області (розкопки В. О. Круца). З площадки № 20 відібрано і промито одне відро заповнення землянки (господарської ями?). Після промивки на ситі залишилися значна кількість вугликів і уламків зернівок, однак вони були настільки зруйновані, що встановити їхню належність неможливо. Вціліло тільки дві зернівки пшениці однозернянки та декілька насінин бур'янових рослин.

Фотографування обпаленої обмазки на розкопі Небелівського храму, 2012 рік.

На підставі отриманих відомостей встановлено склад рослин, який був відомий мешканцям трипільських поселень. Цей склад виглядає наступним чином:

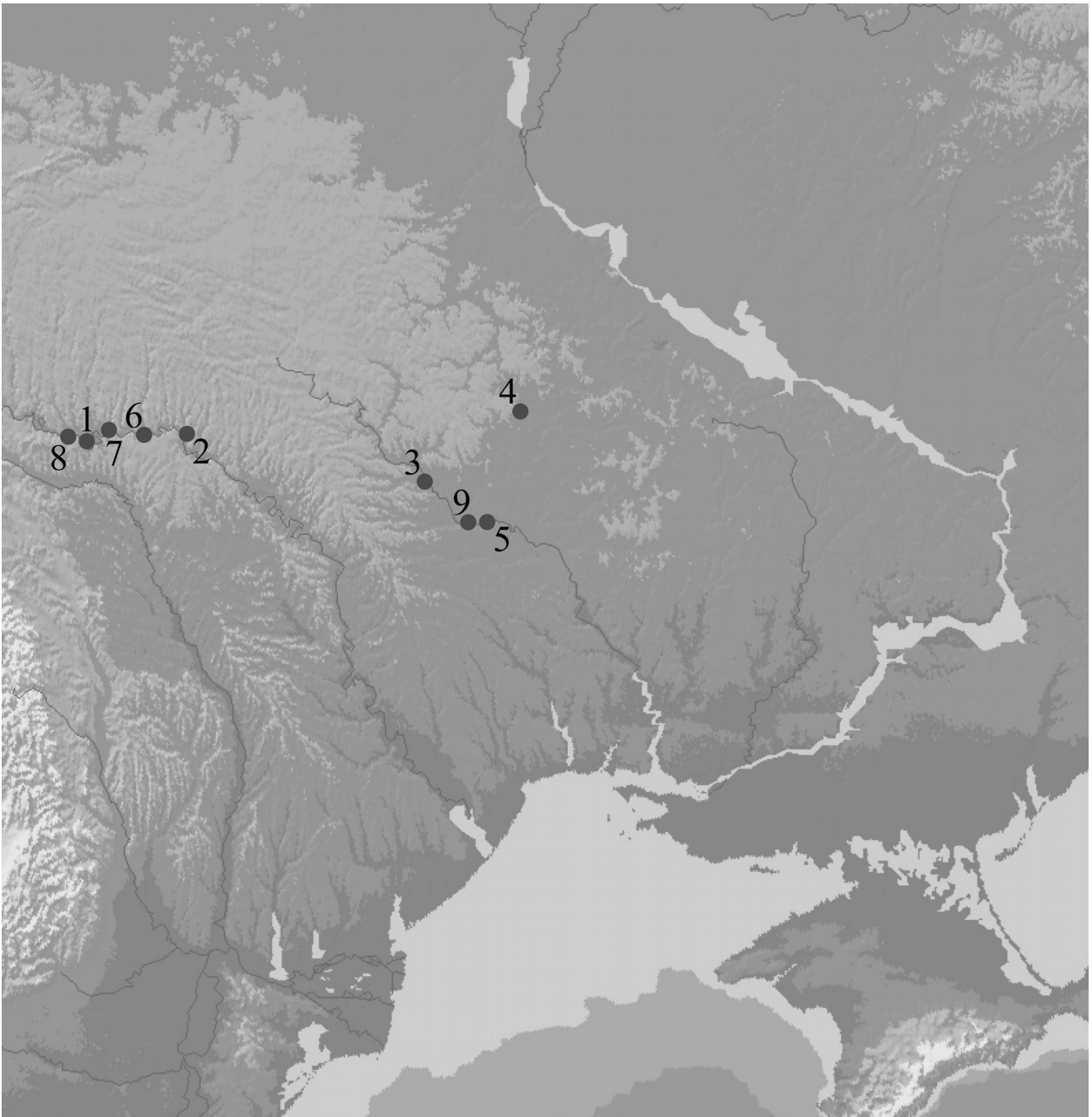
зернові – півчасті пшениці однозернянка (*Triticum monococcum*), двозернянка (*Triticum dicoccum*) спельта (*Triticum spelta*), ячмені півчастий (*Hordeum vulgare*) та голозерний (*Hordeum vulgare* var. *coeleste*); бобові рослини – горох (*Pisum sativum*), сочевиця (*Lens culinaris*), вика ервілія (*Vicia ervilia*); з технічних культур – льон (*Linum usitatissimum*). Про збиральництво свідчать знахідки насіння, кісточок та горіхів рослин, що зростали в лісах та луках довкола поселень. Серед знахідок насіння та зернівок трав'янистих рослин переважають представники сегетальної та рудеральної рослинності.

Публікуються записи, зроблені під час обробки знахідок у польових та лабораторних умовах, Наукових фондах. Тому збережено відомості про розміщення зразків у межах колекцій (пакети, коробка, ящик), аби в майбутньому була можливість звіряти результати наступних досліджень. Нумерація ящиків відповідає наявній нумерації ящиків у колекціях Наукових фондів ІА НАНУ.

Матеріали подано у хронологічному порядку, за етапами трипільської культури – А, VI, VI-II, VII, СІ та СII.

Автори висловлюють глибоку вдячність за допомогу у підготовці видання В.С. Рудю (мапи) та О.В. Зайцевій (робота з текстом).

Карта 1. Палеоетноботанічні знахідки трипільської культури на території України. Пам'ятки етапу А: 1. Бабшин, 2. Бернашівка 1, 3. Гайворон, 4. Гребенюків Яр, 5. Гренівка, 6. Кормань, 7. Лука Врублевецька, 8. Окопи, 9. Сабатинівка II.

ЕТАП А

(близько 5000-4600 рр. до н.е.)

Ранній етап трипільської культури — від появи найдавніших поселень у Подністров'ї (Бернашівка, Окопи) до розселення на схід, у басейн Південного Бугу.

Бабшин

с. Бабшин, Кам'янець-Подільський район, Хмельницька область.

Поселення досліджувалось експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом В. Збеновича. Для палеоетноботанічного дослідження використано обмазку. У ній є велика кількість рослинної домішки у вигляді соломин, плівок, уламків зернівок та колосків. Чітких відбитків зернівок не зафіксовано.

Бернашівка I

с. Бернашівка, Могилів-Подільський район, Вінницька область.

Датоване часом Прекукутень II-Трипілля А2.

Поселення досліджувалось у 70-х роках ХХ ст. експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом В. Збеновича (Збенович 1980) та Д. Черновола (2009, 2012 рр.) З метою виявлення відбитків рослинного походження переглянуто загалом 1280 фрагментів кераміки, предметів пластики та 30 кг обмазки. 2009 року проведено флотацію ґрунту із заповнення заглиблення.

Коробка № 3: Предмети пластики:

Б-73, жит. 2, кв. г/4, 0.48. Відбиток зернівки дикорослого злаку розміром 0.8×1.5 мм.

Б-73, жит. 2, кв. ж/3, 0.48. Відбиток зернівки дикорослого злаку розміром 2.0×5.0 мм.

Б-75, жит. 5, 0.45. Відбитки соломин.

Б-75, жит. 6, тр. 2, шт. 3. Відбитки соломин.

Б-75, жит. 4, шт. 3. Відбиток зернівки пшениці однозернянки

Б-75, жит. 4, кв. а-2, 1,09. Відбиток зернівки дикорослого злаку розміром 1.6×2.0 мм.

Коробка № 2:

Б-74, п.м., № 5359. Відбиток зернівки ячменю розміром 2.2×4.0 мм.

Б-74, жит. 3, кв. ж/1, № 5352. Відбиток зернівки пажитниці, не визначеної до виду (*Lolium*) sp. Розміром 1.0×6.0 мм.

Б-74, п.м. № 5358. Відбиток зернівки дикорослого злаку розміром 1.2×3.7 мм.

Коробка № 39:

Б-75, жит. № 6 Розвал посудини. Кухонна кераміка:

№ 6314. Відбиток соломини.

№ 6338. Відбиток соломини.

Ящик № 37:

Б-75, жит. 6, № 5632. Відбиток зернівки, схожої на просо (*Panicum miliaceum*) (?)

Розмір 1.5×2.2 мм.

Б-75, жит. 6, № 5573. Відбиток колоскової плівки.

Б-75, жит. 6, № 5553. Відбиток зернівки проса (?) Розмір 1.8×2.5 мм.

Б-75, жит. 6, № 5544. Відбиток кісточки дерену (*Cornus mas*). Розміром 9.0 × 4.2мм.

Ящик № 34. Стінки та денця боянського посуду.

Б-75, жит. 6. № 6051. Відбиток зернівки пшениці двозернянки. Розмір 3.5×6.0 мм.

Б-75, шт. 3, № 6097. Невизначений відбиток.

Б-75, № 6292. Відбиток соломини.

Б-75, № 6120 та № 6125. Відбиток, схожий на зернівку проса (?).

Б-75. № 6128. Відбиток соломини.

Б-75. № 6136. Відбиток соломини.

Ящик № 33. Фрагменти боянського посуду.

Б-75, жит. 6, кв. 8, шт.2. № 6432. Відбиток соломини.

Б-75, № 6213. Відбиток соломини.

Б-75, № 6238. Відбиток соломини.

Б-75, № 6239. Відбиток соломини.

Б-75, № 6247. Відбиток соломини.

Ящик № 31. Стінки столового посуду.

Фр. № 6833, шт.3. Відбиток колоскової плівки плівчастої пшениці.

Фр. № 6968, шт.1. Відбиток соломини.

Фр. № 6647. Відбиток колоскової плівки плівчастої пшениці.

Фр. № 6730, шт.2. Відбиток зернівки дикорослого злаку.

Ящик № 32. Бернашівка – 75. Денця столового посуду.

Жит .6, шт. 2. № 1004. Відбиток зернівки пшениці двозернянки.

Жит. 6, шт. 3, № 6779. Відбиток насінини вики ервілії

Жит. 6, шт. 3, № 6998. Відбиток колоска пшениці двозернянки.

Ящик № 22. Житло 5. Денця і піддони кухонного посуду.

№ 3217, шт. 3. Відбиток соломини та зернівок дикорослих злаків.

№ 3102, шт. 5. Відбиток зернівки пшениці двозернянки.

№ 3130, шт. 3. Відбиток кісточки дерену (?)

№ 3111, шт. 3. Відбиток зернівки ячменю.

Ящик № 19. Житло № 5. Стінки кухонного посуду.

№ 2913, шт. 3. Відбиток зернівки пшениці двозернянки. Розмір 2.3×6.0 мм.

№ 2905. Відбиток колоскової плівки.

№ 3678. Прокоп, шт. 1. Відбиток зернівки пшениці спельти. Розмір 4.0×8.5 мм.

№ 3021, шт. 3. Відбитки соломин.

№ 3006. Відбиток зернівки дикорослого злаку.

№ 3077. Відбиток зернівки дикорослого злаку.

Бернашівка – 72. Ящик № 4. Обмазка.

Містить значну кількість рослинної домішки ячменю голозерного та пшениць плівчастих: колоскові плівки, соломини, зернівки пшениці однозернянки (2), пшениці двозернянки, зернівку пшениці спельти (1) і подекуди – колоски плівчастих пшениць.

Бернашівка – 72-77 рр. Обмазка містить велику кількість рослинної домішки ячменю голозерного та пшениці двозернянки у вигляді зернівок, колоскових плівок, соломин, подекуди – колосків.

У підсумку, склад зафіксованих відбитків у матеріалах із розкопок Бернашівки такий: плівчасті пшениці – однозернянка – 3 зернівки, пшениця двозернянка – 4 зернівки, пшениця спельта – 2 зернівки, ячмінь голозерний – 2 зернівки, просо (?) – 3 зернівки; зернівки дикорослих злаків – 9. Крім того, знайдено один відбиток насінини вики ервілії та 1 відбиток кісточки дерену (Збенович, Пашкевич 1988).

У 2009 р. загоном Дністровської комплексної експедиції Інституту археології НАН України під керівництвом Д. Черновола було продовжено, розпочате В. Г. Збеновичем, дослідження поселення поблизу с. Бернашівка. У заповненні ями 2 знайдено значну кількість обвуглених решток рослинного походження. Промивку здійснено під час польових робіт співробітниками експедиції. Десять пакетів із матеріалами промивок було передано до лабораторії Інституту археології НАН України для подальшого палеоетноботанічного аналізу.

Аналізом встановлено, що серед зразків були цілі обвуглені зернівки та значна кількість дрібних уламків.

Результати досліджень наступні: 1. Об'єкт 2, яма, квадрат 3-1/2, глибина 0,2–0,5 м: пшениця однозернянка – 28 зернівок; пшениця двозернянка – 32; пшениця спельта – 1; ячмінь голозерний – 3 зернівки; уламки зернівок – 50 екз.

2. Об'єкт 2, квадрат 3-1/4, глибина 0,25–0,50 м: пшениця двозернянка – 21 зернівка; ячмінь голозерний – 6; уламки зернівок – 25 екз.

3. Об'єкт 2, квадрат 3-2/2, глибина 0,50–0,70 м: пшениця однозернянка – 19 зернівок;

пшениця двозернянка – 2; ячмінь голозерний – 12 зернівок; уламки зернівок – 21 екз.

4. Об'єкт 2, підйомний матеріал. Серед значної кількості кісток знайдено декілька зернівок: пшениця однозернянка – 2; пшениця двозернянка – 2; ячмінь голозерний – 1; кісточка дерену – 1. розміром 12 × 5 мм.

5. Об'єкт 2, квадрат Ж-1/2, глибина 0,50-0,70 м: пшениця однозернянка – 5; пшениця двозернянка – 3; ячмінь плівчастий – 1 зернівка; уламки – 7 екз.

6. Об'єкт 2, квадрат Ж-2/4?, глибина 0,25–0,50 м: пшениця однозернянка – 2 зернівки; пшениця двозернянка – 2; ячмінь голозерний – 1; уламки – 1 екз.

Рис. 1. Поселення Бернашівка. Уламки зернівок з флотації, дослідження Д. Червола 2009 року

7. Об'єкт 2, квадрат Ж-1/4, глибина 0,50–0,70 м: пшениця однозернянка – 3 зернівки; пшениця двозернянка – 13; пшениця спельта – 1; ячмінь голозерний – 2 зернівки; уламки – 13 екз.

8. Об'єкт 2, квадрат 3-2/4, глибина 0,25–0,50 м: пшениця однозернянка – 10 зернівок; пшениця двозернянка – 7; ячмінь голозерний – 4 зернівки; уламки – 20 екз.

9. Об'єкт 2, квадрат 3-1/3, глибина 0,50–0,70 м: пшениця однозернянка – 7 зернівок; пшениця двозернянка – 3; ячмінь голозерний – 4 зернівки; уламки – 19 екз.

10. Пакет із землею без етикетки. Серед грудочок землі та вуглинок знайдено декілька зернівок: пшениця однозернянка – 5; пшениця двозернянка – 5; ячмінь голозерний – 3.

Усього в десяти зразках нараховано 81 зернівку пшениці однозернянки, 90 – пшениці двозернянки, 2 – пшениці спельти, 36 – голозерного ячменю та 1 зернівку плівчастого ячменю. Знайдено також одну кісточку дерену. У зразках була велика кількість настільки дрібних уламків зернівок, що встановити їхню належність неможливо (Рис.1) Очевидно, з огляду на стан збереженості матеріалу, можна вважати, що кількість збіжжя була більшою.

Отже, зернівки двох плівчастих пшениць, однозернянки та двозернянки, знайдено майже в однаковій кількості – 81 та 90 відповідно, наполовину менше було зернівок голозерного ячменю (36). Ячмінь плівчастий (1) та пшеницю спельту (2) представлено поодинокими зернівками.

2012 року зразок вагою приблизно 10 кг, що залишився від промивок 2009 року, було промито в лабораторії. На ситі залишилися вуглики, уламки мушель та уламки й цілі зернівки такого складу: пшениця однозернянка – 40, пшениця двозернянка – 22, пшениця спельта – 1, ячмінь голозерний – 21 зернівка.

Зернівки плівчастих пшениць – пшениці однозернянки, пшениці двозернянки та пшениці спельти, знайдених у матеріалах із Бернашівки, мають типові морфологічні ознаки – більш подовжене та більш вузьке тіло, ніж у зернівок голозерних пшениць. Зернівки однозернянки загострені на кінцях, з черевної сторони випуклі, із спини значно підняті, завдяки чому висота зернівки більша за її ширину. Завдяки такій будові зернівка має своєрідний вигляд сплюснutoї з боків. Зародок досить великий. Середні розміри зернівок (за 10 вимірами) такі: довжина (L) – 6.02, ширина (B) – 2.14, товщина (T) – 3.0 мм. У двозернянки зернівка ширша, більша за розміром, теж загострена з обох кінців, має пряму черевну сторону, а у деяких зернівок вона трохи вдавнена, спинна сторона більш пряма, ніж у однозернянки (Рис 2.). Середні розміри зернівок пшениці двозернянки (за 10 вимірами) такі: довжина (L) – 7.02, ширина (B) – 2.4, товщина (T) – 1.9 мм.

*Рис. 2. Поселення Бернашівка. Уламки зернівок з флотації, дослідження Д. Черновола.
Суміш зернівок *Triticum monocossum* та *Triticum dicoccon**

Склад зернівок і насіння культурних рослин та їхнє співвідношення як в обугленому стані, так і у вигляді відбитків, збігаються. У обох випадках переважають зернівки плівчастих пшениць однозернянки та двозернянки. Зовсім невелику домішку складають зернівки ще однієї плівчастої пшениці – спельти. Крім зернівок пшениць, у знахідках є зернівки ячменю. Переважають кількісно зернівки ячменю голозерного, а зернівки ячменю плівчастого поодинокі. У відбитках знайдено також свідчення використання бобових рослин, на що вказує поодинокий відбиток насінини вики ервілії. Про можливість збиральництва свідчить наявність серед обугленого матеріалу кісточки дерену та її відбиток на обмазці.

У обугленому матеріалі з Бернашівки насіння бобових не знайдено. Лише один відбиток вики ервілії на обмазці може свідчити про наявність бобових рослин серед вирощуваних на поселенні, якщо врахувати свідчення про знахідки насінин бобових рослин в матеріалах деяких трипільських поселень. Значну кількість обугленого насіння гороху знайдено на поселенні Майданецьке (Пашкевич, 1989, с.137-138). На поселенні культури

Кукутень А Велень у Румунії знайдено приблизно 3 тисяч насінин гороху (Cârciutaru, Monah 1987, с. 173).

Склад культурних рослин, встановлений на підставі аналізу обвугленого матеріалу та відбитків зернівок і насіння на фрагментах кераміки, пластики і в обмазці з поселення Бернашівка, є типовим для матеріалів, отриманих під час дослідження решток культурних рослин із розкопок поселень раннього етапу трипільської культури.

Гайворон

м. Гайворон, Кіровоградська область.

Поселення досліджене у 1960 – 1962 роках експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом Л. М. Макаревича. Оглянуто майже 1000 фрагментів кераміки та 20 кг обмазки фондових матеріалів у 1979 році в лабораторії Інституту археології. Найбільша кількість відбитків рослинного походження міститься в обмазці.

Ящик № 7. Фр. без № – відбиток зернівки проса; фр. № 1308 – відбиток зернівки проса та насінини гороху.

Ящик № 8. Фр. без № – відбитки двох зернівок ячменю голозерного; фр. № 99 – відбиток зернівки дикорослого злаку; фр. № 122 – відбитки 4-х зернівок проса та відбиток голозерного ячменю.

Ящик № 9. Фр. № 89 – відбиток зернівки проса та двох зернівок дикорослих злаків; фр. № 73 – відбиток зернівки проса; фр. без № – відбиток зернівки пшениці двозернянки розміром 6.8×2.2 мм.

Ящик № 10. Столова кераміка. На фр. № 159 – відбиток зернівки проса; на фр. № 211 – відбиток зернівки проса та ячменю голозерного і 2-х зернівок дикорослих злаків; фр. № 109 – відбиток зернівки дикорослого злаку; фр. № 58 – відбиток зернівки проса; фр. № 124 – відбиток половинки насінини гороху та трьох відбитків зернівок дикорослих злаків; фр. № 84 – два відбитки насіння вики ервілії; фр. № 81 – відбиток зернівки проса; фр. № 108 – відбиток насінини вики ервілії; фр. № 116 – відбиток насінини невизначеної; фр. № 106 – відбиток зернівки дикорослого злаку; фр. без № – відбиток зернівки ячменю голозерного розміром 4.5×2.2 мм; фр. № 26 – відбиток «вилочки» пшениці однозернянки; фр. № 181 – відбиток насінини вики ервілії.

Ящик № 11. Фр. № 37 – відбиток зернівки ячменю голозерного розміром 7.0×3.8 мм; фр. № 184 – відбиток зернівки ячменю голозерного; фр. № 31 – відбиток зернівки ячменю голозерного; фр. № 169 – відбитки двох зернівок дикорослого злаку; фр. № 153 – відбиток зернівки ячменю півчастого; фр. № 141 – відбиток насінини вики ервілії.

Ящик № 12. 20 шматків обмазки. На одному з них зафіксовано відбиток зернівки пшениці однозернянки розміром 7.4×3.0 мм;

Ящик № 46. Фр. № 17 – відбиток зернівки дикорослого злаку.

Усього знайдено: зернівки пшениці однозернянки – 1 відбиток, зернівки пшениці двозернянки – 1 відбиток, зернівки ячменю голозерного – 7 відбитків, зернівки ячменю плівчастого – 1 відбиток, зернівки проса – 12 відбитків, насінини гороху – 2 відбитки; насінини вики ервілії – 4 відбитки, зернівки дикорослих злаків – 14 відбитків та один відбиток "вилочки" плівчастої пшениці однозернянки.

Гребенюків Яр

с. Майданецьке, Тальнівський район, Черкаська область.

Поселення досліджувалось експедицією Інституту археології АН УРСР 1985-89 рр. під керівництвом М.М. Шмаглія, за участі М. Ю. Відейка та Н.Б. Бурдо

На палеоетноботанічний аналіз було надано приблизно 30 кг обмазки з житла № 4, ш.1, гл. 0.3 – 0.5 м.

Обмазка містить велику кількість рослинної домішки, серед якої зафіксовано відбитки «триpletів» голозерного ячменю, уламків колосків плівчастих пшениць, плівок, відбитки зернівок. На фрагменті статуетки зафіксовано добре збережений відбиток зернівки пшениці двозернянки розміром 7.5×3.5 мм.

Гренівка

с. Луполове, Благовіщенський район Кіровоградська область.

Поселення досліджене 1952 року експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом М. Л. Макаревича. Палеоетноботанічне дослідження виконано в лабораторії Інституту археології в 1979 році. Досліджено 736 фрагментів кераміки з фондових матеріалів, на яких виявлено відбитки рослинного походження.

Ящик № 4. На фр. без № – відбиток зернівки пшениці двозернянки розміром 7.0×2.6 мм; фр. № 46/4 – відбиток зернівки пшениці, схожої на зернівку голозерної пшениці; фр. № 76/1 та фр. № 76 – відбитки зернівок дикорослого злаку; фр. № 74 – відбиток невизначеної зернівки, схожої на зернівку голозерної пшениці.

Ящик № 3 – розвал зерновика. Велика домішка рослинної суміші – соломин, плівок, «вилочок» пшениці однозернянки та пшениці двозернянки, листя. На фр. № 54 – відбиток зернівки пшениці двозернянки розміром 6.2×2.0 мм та на цьому ж фрагменті відбиток

нижньої частини колоска пшениці однозернянки; фр. без № – відбиток колоска пшениці однозернянки; фр. без № – відбиток зернівки голозерного ячменю розміром 5.0×2.8 мм.

Ящик № 5. На фр. без № – відбиток зернівки проса розміром 2.8×2.2 мм.

Ящик № 6. Столова кераміка. На фр. № 77 та на фр. № 61 – по одному відбитку зернівок голозерного ячменю розміром 4.0×2.4 мм та 5.0×2.8 мм.

Ящик № 9 – розвал зерновика. На фр. № 54 – відбиток зернівки пшениці однозернянки розміром 8.2×2.4 мм; на деяких фрагментах добре збереглися відбитки «триплетів» ячменю голозерного; на фр. № 11 – відбиток зернівки ячменю голозерного розміром 6.0×2.8 мм.

Отже, виявлено відбитки зернівок такого складу: пшениця однозернянка – 3; пшениця двозернянка – 2; невизначена зернівка схожа на зернівку пшениці голозерної – 2; ячмінь голозерний – 4; просо – 1 зернівка; зернівки дикорослих злаків – 2; «триплети» голозерного ячменю та вилочки плівчастих пшениць однозернянки та двозернянки.

Кормань

с. Кормань, Сокирянський район, Чернівецька область.

Поселення досліджене експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом В. Г. Збеновича.

На 640 фрагментах кераміки зафіксовано відбитки такого складу: фр. № 2400 – відбиток зернівки ячменю голозерного розміром 5.6×3.6 мм; на фр. № 2397 – відбиток зернівки пшениці двозернянки розміром 6.0×2.4 мм; на фр. № 2435 – відбиток зернівки ячменю голозерного розміром 5.0×2.4 мм; на фр. № № 2393, 2758, 2447 – відбитки зернівок дикорослих злаків.

Лука Врублевецька

с. Врублівці, Кам'янець-Подільський район, Хмельницька область.

Розкопки поселення проводила в 1945 – 1950 роках експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом С. М. Бібікова. 1978 року велика колекція кераміки, предметів пластики та обмазка були досліджені автором. Переглянуто 5248 фрагментів кераміки, 8 шматків обмазки. Обмазка містить значну кількість рослинної домішки, серед якої є плівки, соломини, «трійки», «вилочки», колоски і зернівки плівчастих пшениць та ячменів.

На фрагментах кераміки зафіксовано відбитки зернівок наступного складу:

Ящик № 9. Фр. без № – відбиток зернівки ячменю голозерного розміром 4.8×2.4 мм; фр. № 793 – відбитки 2-х зернівок ячменю голозерного; фр. № 791 – відбиток зернівки ячменю голозерного.

Ящик № 11. Фр. без № – відбиток зернівки бромусу (*Bromus* sp.); фр. без № – відбиток зернівки плівчастого ячменю; фр. без № – відбиток насінини вики ервілії.

Ящик № 32. Фр. без № – відбиток зернівки дикорослого злаку; фр. без № – відбиток зернівки бромусу.

Ящик № 6. Фр. № 432 – відбиток зернівки ячменю голозерного розміром 6.0×3.4 мм; фр. без № – відбиток зернівки ячменю голозерного; фр. без № – відбиток зернівки пшениці двозернянки; фр. № 637 – відбиток зернівки ячменю голозерного; фр. № 683 – відбиток зернівки пшениці голозерної.

Ящик № 5-46. Фр. № 1778 – відбиток зернівки ячменю голозерного.

Ящик № 8. Фр. № 299 – відбиток зернівки ячменю голозерного; фр. без № – відбитки 2-х зернівок ячменю голозерного.

Ящик № 14. Фр. без № – відбиток зернівки пшениці двозернянки.

Ящик № 3. Фр. № 432 – відбиток зернівки дикорослого злаку; фр. № 255 – відбиток насінини гороху з діаметром 3.2 мм.

Ящик № 5-47. Фр. № 3789 – відбиток зернівки ячменю голозерного 6.0×2.8 мм.

Ящик № 5-46. Фр. без № – відбиток зернівки пшениці двозернянки.

Ящик № 32. Фр. без № – відбиток насінини гороху; фр. без № – відбиток зернівки ячменю голозерного; фр. без № – відбиток зернівки проса?

Ящик № 10. Фр. № 2006 – відбиток зернівки ячменю голозерного; фр. № 3856 – відбиток частини колоска пшениці однозернянки.

Ящик № 11. Фр. № 7294 – відбиток зернівки пшениці однозернянки та відбиток насінини гороху.

Ящик № 9. Фр. № 5314 – відбиток зернівки пшениці двозернянки.

Ящик № 30. Фр. без № – відбиток зернівки ячменю голозерного.

Ящик № 25. Фр. № 6441 – відбиток зернівки ячменю голозерного.

Ящик 28. Фр. № 1223 та № 1252 – відбитки зернівок дикорослих злаків.

Отже, склад зафіксованих відбитків та насінин наступний: зернівка пшениці однозернянки – 1.; зернівки пшениці двозернянки – 2 .; зернівка пшениці голозерної – 1 ; зернівка ячменю голозерного – 15; зернівка ячменю плівчастого – 2; зернівка проса – 1; насінини гороху посівного – 2 ; насінина вики ервілії – 1. Зафіксовані також відбитки зернівок трав'янистих рослин – бромусу – 2 та зернівок дикорослих злаків – 3 шт.

Окопи

с. Окопи, Борщівський район, Тернопільська область.

Поселення досліджене 1978 року експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом В. Г. Збеновича. Досліджено 1177 фрагментів кераміки та 10 кг обмазки.

Обмазка з квадратів № 1 – 3 та № 7 містить велику кількість рослинних решток, як-от: соломини, плівки та інколи уламки зернівок.

На фрагментах кераміки, що були у п'яти ящиках, зафіксовано відбитки такого складу:

Ящик № 1 – два відбитки зернівок ячменю голозерного; один відбиток зернівки дикорослого злаку; один відбиток насінини гороху; один відбиток зернівки проса (?).

Ящик № 2. Фр. з кв. 3-4, гл. 0.75-1 відбиток зернівки проса (?) розміром 2.0×1.8 мм; фр. з кв. 6, гл. 0.75 – 1 відбиток зернівки пшениці двозернянки розміром 7.2×3 мм; фр. з кв. 4 – 6, гл. 0.8 – 1.4 – відбиток зернівки ячменю голозерного розміром 6.2×2.8 мм.

Ящик № 3 – вінця посуду. Відбитків не виявлено.

Ящик № 4. Кв.6, гл. 0.5 – 0.75. Один відбиток зернівки пшениці однозернянки.

Ящик № 5. Фр. з кв.2, гл. 0.5 – 0.75 – відбиток зернівки ячменю голозерного розміром 6.0×2.9 мм; фр. з кв. 6, гл. 0.5 – 0.75 – відбиток зернівки ячменю голозерного розміром 6.0×2.7 мм; фр. з кв. 4, гл. 0.5 – 0.75 – два відбитки зернівок проса? розміром 2.8×2.0 мм та 2.8x 1.8 мм.

Усього знайдено таку кількість відбитків: зернівка пшениці однозернянки – 1; зернівка пшениці двозернянки – 1; зернівки ячменю голозерного – 5; зернівки проса (?) – 4; насінина гороху – 1.

Сабатинівка II

с. Сабатинівка, Благовіщенський район Кіровоградська область.

Поселення досліджене у 1947 – 1949 роках експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом В. М. Даниленка. Палеоетноботанічне дослідження виконано 1979 року. Досліджено 3092 фрагменти кераміки, статуетки та обмазка. В обмазці є значна кількість рослинної домішки у вигляді соломин, плівок, відбитків зернівок. На кераміці така домішка не простежується, але добре збереглися відбитки зернівок.

Ящик № 5 – на фр. № 111 – відбиток зернівки пшениці однозернянки розміром 8.9×3.0 мм.

Ящик № 4 – на фр. № 521 – відбиток зернівки вівса (*Avena sp.*)(?), можливо дикорослого вівсюга, розміром 9.8×2.0 мм. У відбитку визначити більш точно належність зернівки неможливо.

Ящик № 21. Обмазка. Відбиток зернівки ячменю голозерного та вівса, не визначеного до виду розміром 11.0×2.2 мм.

Ящик № 18 . На фр. № 597 – відбиток зернівки пшениці двозернянки; на фр. № 714 – відбиток зернівки вівса, не визначеного до виду розміром 8.0×1.9 мм.; на фр. №. 7 – відбитки 2-х зернівок дикорослих злаків.

Ящик № 17. На фр. № 701 – відбиток зернівки пшениці двозернянки розміром 6.2×2.4 мм та на фр. № 1113 – відбиток насінини вики ервілії розміром 3.1×3.0 мм.

Ящик № 7. На фр. № 555 – відбиток зернівки дикорослого злаку.

Ящик № 6. На фр. № 962 – відбиток насінини вики ервілії розміром 3.8×3.0 мм: на фр. № 760/1 – відбиток зернівки ячменю голозерного розміром 4.8×2.2 мм; на фр. № 649 – відбиток зернівки пшениці двозернянки розміром 6.9×3.0 мм; на фр. № 650 – відбиток зернівки пшениці однозернянки розміром 8.0×3.0 мм.

Ящик № 8. На фр. № 4 – відбиток зернівки пшениці однозернянки.

Ящик № 19. На фр. № 47 – відбиток зернівки вівса, не визначеного до виду розміром 7.5×2.0 мм; на фр. № 113 – відбиток зернівки дикорослого злаку.

Ящик № 16. На фр. без № – відбиток зернівки пшениці двозернянки розміром 5.9×2.2 мм.

У підсумку маємо наступну кількість відбитків: відбитки зернівок пшениці однозернянки – 3, зернівок пшениці двозернянки – 4, зернівок ячменю голозерного – 2, зернівок вівса, очевидно, дикорослого – 4, зернівок дикорослих злаків – 4 та насінини вики ервілії – 2.

Карта 2. Палеоетноботанічні знахідки трипільської культури на території України. Пам'ятки етапу VI: 1. Березівка, 2. Ожєве-острів, 3. Онопрїївка.

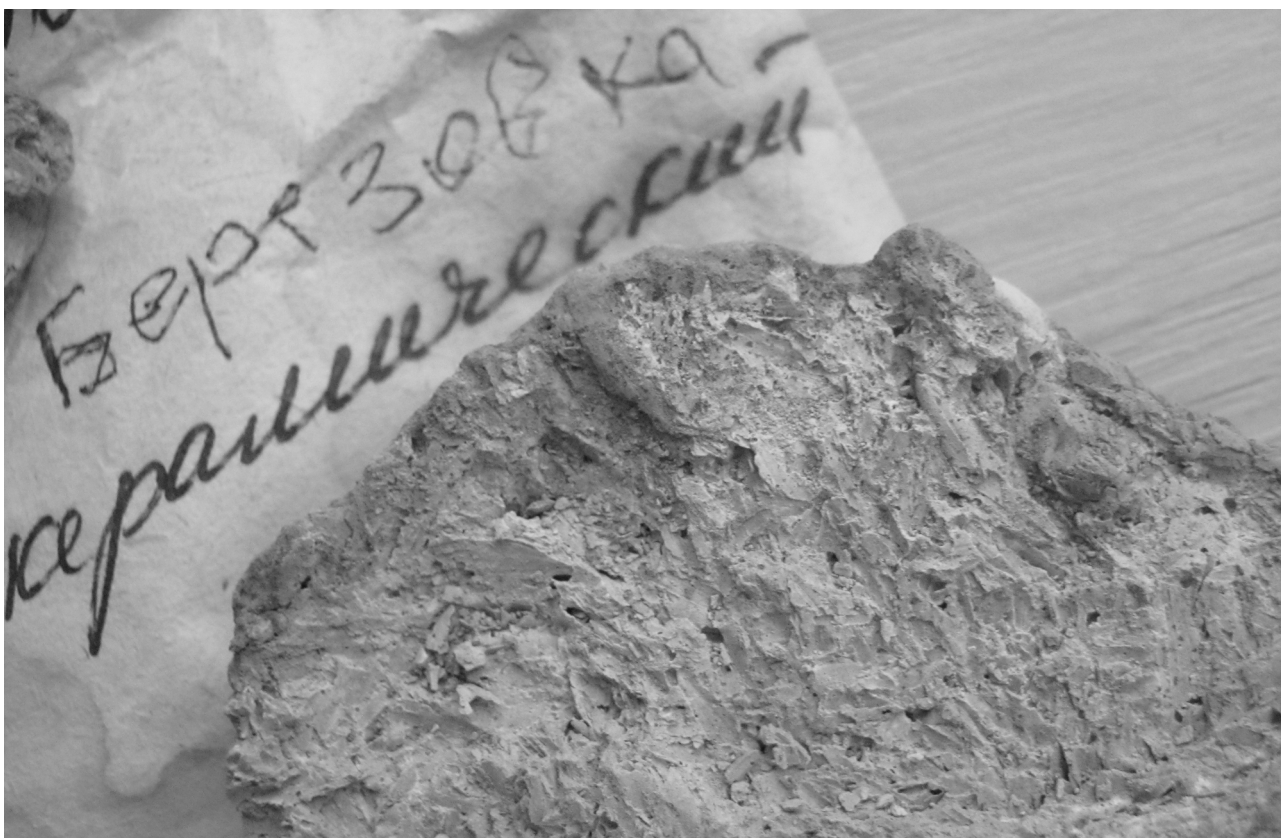
ЕТАП VI

(близько 4600 -4400/4300рр. до н.е.)

Березівка (Березівська ГЕС, Завалля)

с. Березівка, Гайворонський район, Кіровоградська область.

Вивчено матеріали з досліджень експедиції Інституту археології АН УРСР під керівництвом О. В. Цвек. На аналіз надано загалом 40 фрагментів обмазки. У ній є рослинна домішка у вигляді плівок півчастих пшениць і півчастого ячменю. Зафіксовано також відбитки зернівок пшениці однозернянки – 1, пшениці двозернянки – 7, пшениці спельти – 1, ячменю голозерного – 1, ячменю півчастого – 2. У деяких шматках зафіксовано відбитки гілок та, схоже, жолудів.

Рис. 3. Поселення Березівка. Розкопки О.В. Цвек. Відбитки рослинного походження

Ожеве-острів

с. Ожеве, Сокирянський район, Чернівецька область.

Поселення досліджене експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом Д. Черновола.

Зразки для промивки (переважно по два відра ґрунту) відібрано 2012 року у різних місцях розкопу. Об'єм і склад залишків на ситі був різноманітним.

1. Квадрат Е-14 (яма). Залишок на ситі склав 50 мл. У ньому були лише вуглики.

2а. Квадрат Ж/З-9/10, південний сектор. На ситі залишилося 100 мл суміші, що складалася переважно з вугликів. Серед них виявлено обвуглені зернівки: пшениця спельта – 1, пшениця двозернянка – 4.

2б. Квадрат Ж/З-9/10, південний сектор. На ситі в залишку було 100 мл, переважно – вугликів. Серед них виявлено декілька зернівок, а саме: пшениці однозернянки – 2; пшениці двозернянки – 3.

2в. Квадрат Ж/З-9/10. Після промивки залишилось 175 мл суміші з вугликів і сучасних мушель, серед яких знайдено одну зернівку ячменю голозерного і три невеликі невизначені уламки зернівок.

2г. Квадрат Ж/З-9/10. Залишок на ситі склав 10 мл вугликів. Серед них знайдено зернівку пшениці однозернянки – 1 та один невизначений уламок зернівки пшениці.

3а. Квадрат С/Т-2/3. На ситі залишилось 175 мл суміші з вугликів і незначної кількості зернівок такого складу: пшениця однозернянка – 5; пшениця двозернянка – 5; пшениця спельта – 2; ячмінь голозерний – 3; ячмінь плівчастий – 1; невизначені уламки зернівок – 3.

3б. Квадрат С/Т-2/3. Залишок у 70 мл суміші з вугликів і зернівок такий: пшениці однозернянки – 2; пшениці двозернянки – 9; пшениці спельти – 1; пшениці голозерної – 1; ячменю голозерного – 3; ячменю плівчастого – 1; уламків зернівок – 5. Тут же знайдено одну насінину лободи білої (*Chenopodium album*).

3в. Квадрат С/Т-2/3. Серед суміші з вугликів об'ємом 175 мл знайдено незначну кількість зернівок, а саме: пшениця однозернянка – 5; пшениця двозернянка – 5; пшениця спельта – 2; ячмінь голозерний – 3; ячмінь плівчастий – 1; уламки зернівок – 3.

4. Квадрат Д/З-9/10, яма, південна сторона. Об'єм зразка після промивки становить 125 мл. Серед маси вугликів і риб'ячої луски знайдено зернівки пшениці двозернянки – 4 та невизначений уламок зернівки.

5. Квадрат Ю-35, яма. У залишку об'ємом 25 мл зернівок не було.

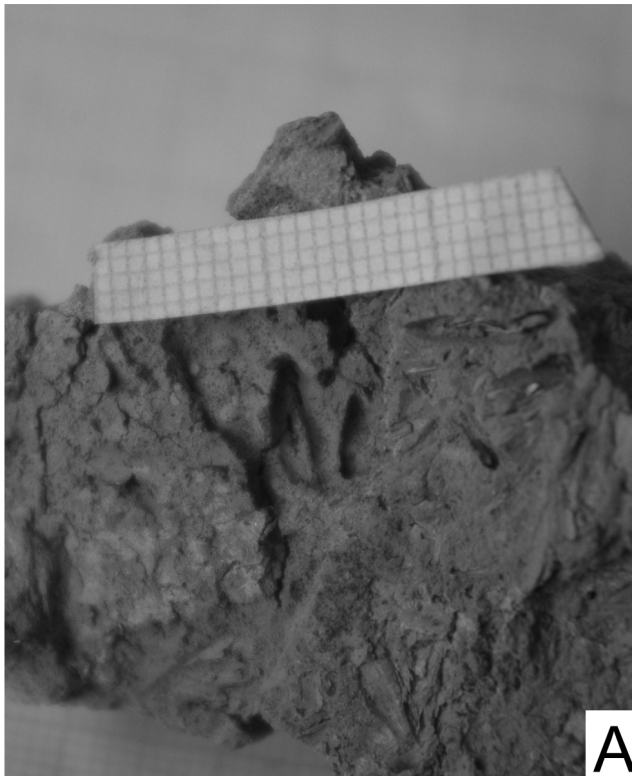
6. Квадрат Ш-30, корито-жаровня. Об'єм суміші з вугликів становить 200 мл. Серед них знайдено зернівки, а саме: пшениця однозернянка – 2; пшениця двозернянка – 2; уламки зернівок (пшениці?) – 4; вилочка пшениці двозернянки і зруйнована кісточка дерену (?) (Рис.4).

Рис. 4. Поселення Ожеве-Острів, дослідження Д. Чорновола. Суміш рослинних залишків з флотації.

Рис. 5. Поселення Ожеве-Острів, дослідження Д. Чорновола. Відбитки рослинного походження на обмазці будівлі.

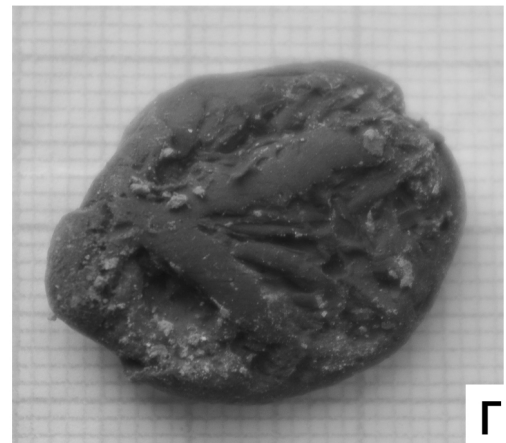
А

Б

В

Г

Рис. 5: а - Поселення Ожеве-Острів, дослідження Д. Чорновола. Обмазка з відбитком зернівки *Triticum dicocum*; б. Поселення Ожеве. Муляж зернівки *Triticum dicocum*; в. Поселення Ожеве. Відбиток зернівки *Triticum topococum*; г. Поселення Ожеве. Відбиток колочкових плівок *Hordeum vulgare var. coeleste*

7. Квадрат Ш-30. Яма біля вимостки поряд з коритом. Після промивки залишилося 25 мл вугликів, серед яких було по одній зернівці пшениці двозернянки, ячменю голозерного та ячменю плівчастого.

Отже, у 12 зразках знайдено зернівки культурних рослин такого складу: пшениця однозернянка – 17; пшениця двозернянка – 33; пшениця спельта – 6; ячмінь голозерний – 11; ячмінь плівчастий – 4; уламки зернівок – 20. Знайдено також насінину лободи білої. У заповненні корита-жаровні знайдено зруйновану кісточку, вірогідно, дерену.

Значну кількість решток рослинного походження містить обмазка Переглянуто понад 100 фрагментів. В обмазці у вигляді відбитків трапляються зернівки голозерного та плівчастого ячменів, плівчастих пшениць, соломини, півки, уламки колосків, листя і «трійки», тобто залишки від вимолочених колосків ячменю голозерного без зернівок (Рис.5, 5а, 5б, 5в, 5 г).

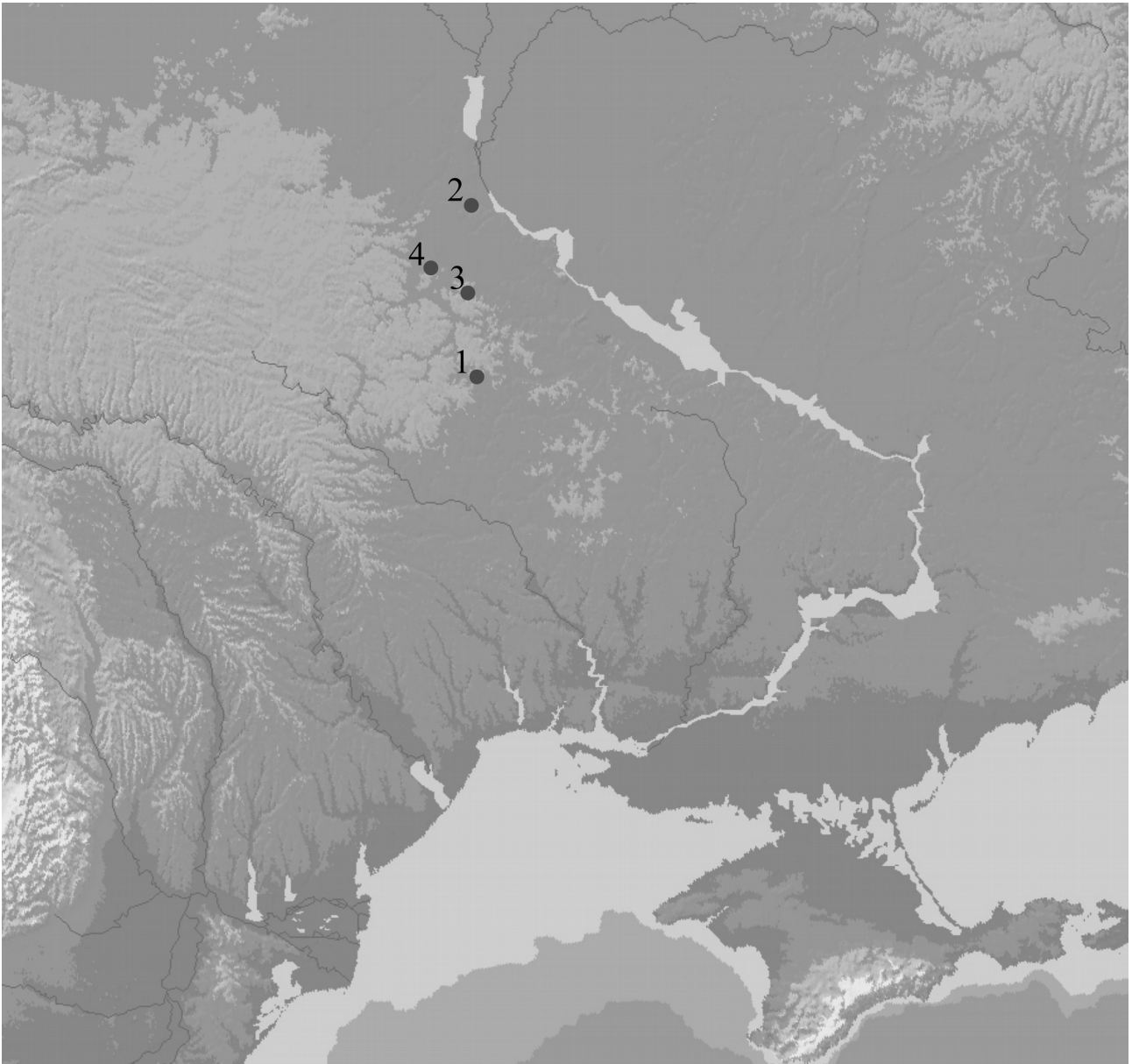
Онопріївка

с. Онопріївка, Тальнівський район, Черкаська область.

Поселення досліджене 1984 р. експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом О. В. Цвек.

Переглянуто 36 шматків обмазки та три фрагменти кераміки. В обмазці зафіксована значна кількість відбитків рослинного походження у вигляді плівок та поодиноких зернівок ячменю плівчастого – 1 та пшениці двозернянки – 1.

На фр. № 31 з пл.1 – один відбиток зернівки ячменю голозерного.

Карта 3. Палеоетноботанічні знахідки трипільської культури на території України. Пам'ятки етапу VI-II: 1. Веселий Кут, 2. Коломійців Яр, 3. Тараща, 4. Шкарівка.

ЕТАП VI-II

(близько 4400/4300рр. -4100 рр. до н.е.)

Веселий Кут

с. Веселий Кут, Тальнівський район, Черкаська область.

Поселення досліджене у 1976 – 1980 роках експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом О. В. Цвек.

На фрагментах кераміки та обмазки зафіксовано відбитки рослинної суміші у вигляді «триплетів» голозерного ячменю, плівок та зернівок наступного складу: зернівки пшениці двозернянки – 2, ячменю голозерного – 2, ячменю плівчастого – 3, насінин гороху – 2. Знайдено також відбиток колоска пшениці однозернянки.

Коломійців Яр

с. Копачів, Обухівський район, Київська область

Поселення досліджене М. Ю Відейком у 2006-2016 рр.

Надано для аналізу в 2008 році три фрагменти кераміки. На них добре видно сліди загладжування соломною, а на одному з них – відбиток уламку зернівки. Ще на одному фрагменті зафіксовано добре збережені відбитки колосків двох плівчастих пшениць – пшениці двозернянки та пшениці однозернянки.

Тараща

м. Тараща, Київська область.

Матеріал для дослідження надано О. В. Цвек, яка керувала експедицією Інституту археології АН УРСР. Розкопки поселення проводились 1982 року. На декількох шматках обмазки (приблизно 0.5 кг) зафіксовано значну кількість відбитків плівок, соломин, «трійок» зернових рослин. Серед них відмічено відбитки двох зернівок пшениці двозернянки та двох зернівок плівчастого ячменю.

Шкарівка

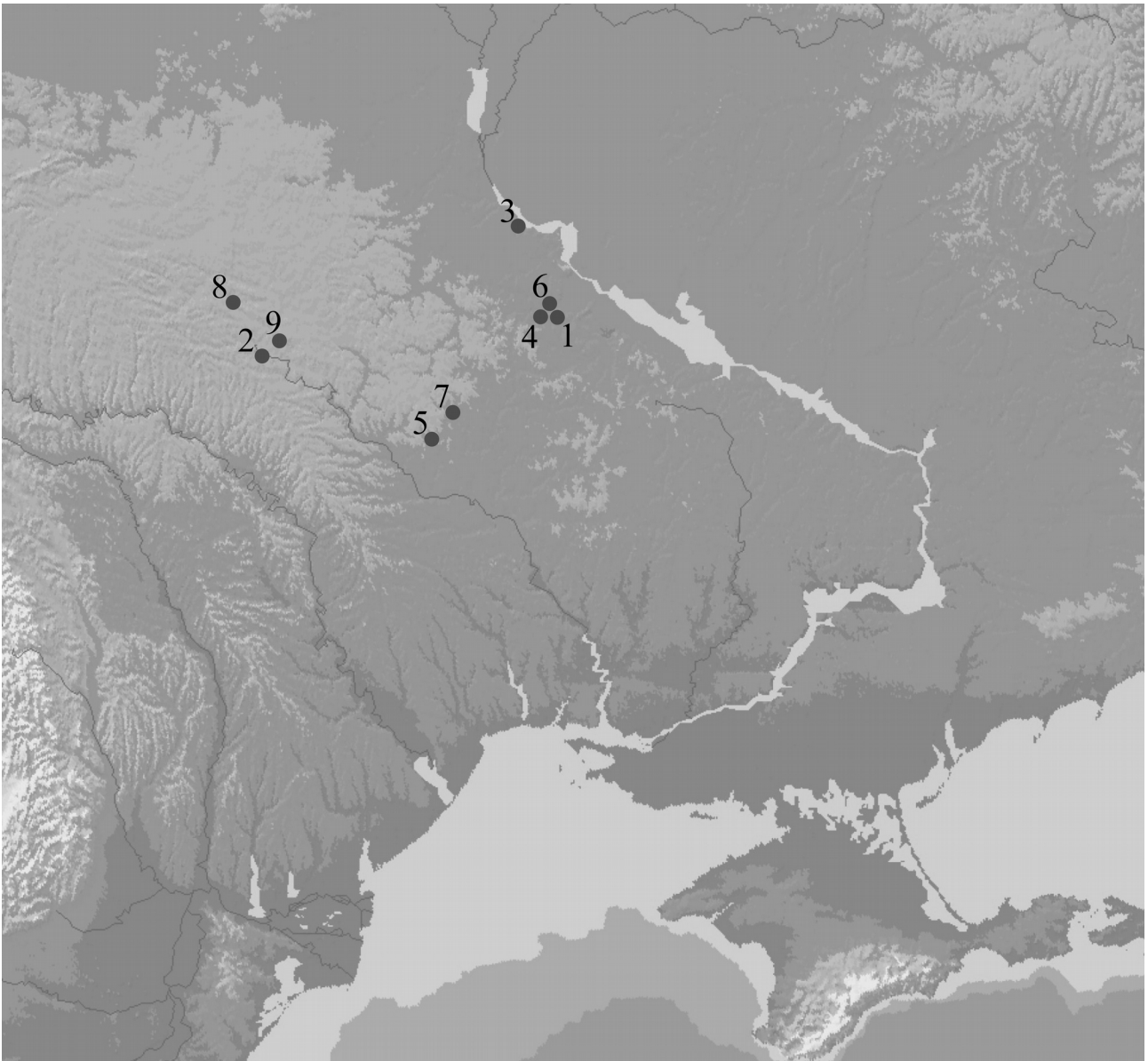
с. Шкарівка, Білоцерківський район, Київська область.

Поселення досліджувала експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом О. В. Цвек у 1969 – 1974 роках. Обмазка та глиняна «булава» містять велику кількість рослинної домішки, відбитки від якої зафіксовано у вигляді плівок, соломин, «трійок», «вилочок» та подекуди зернівок такого складу: пшениця двозернянка – 2, ячмінь голозерний – 1, ячмінь плівчастий – 1.

Знайдено також під час розкопок обвуглені зернівки такого складу: пшениці двозернянки – 5, півчастого ячменю – 22 (рис. 6).

*Рис.6. Поселення Шкарівка, дослідження О. Цвек. Обвуглені зернівки *Hordeum vulgare*.*

Карта 4. Палеоетноботанічні знахідки трипільської культури на території України. Пам'ятки етапу ВІІ: 1. Валява; 2. Ворошилівка, 3. Гребені; 4. Квітки І, 5. Колодисте ІІ, 6. Миропілля, 7. Небелівка, 8. Сосни, 9. Цвіжин.

ЕТАП VII

(близько 4100 -3900/3800 рр. до н.е.)

Валява

с. Валява, Городищенський район, Черкаська область.

Під час розвідувальних робіт Черкаської обласної археологічної інспекції у 2004 році під керівництвом Е. В. Овчинникова та О. В. Назарова отримано підйомний матеріал у вигляді фрагментів кераміки. Переглянуто 347 фрагментів, на яких виявлено відбитки зернівки пшениці двозернянки – 1 та зернівки ячменю плівчастого – 1..

Ворошилівка

с. Ворошилівка, Тиврівський район, Вінницька область.

Розкопки археологічної експедиції Вінницького педагогічного Інституту під керівництвом І. І. Зайця.

На 3-х фрагментах кераміки, наданих для аналізу, знайдено відбитки 3-х зернівок пшениці двозернянки.

З розкопок 1984 року (розкоп 4, житло 6) від С. О. Гусєва на аналіз отримано жіночу статуетку. На ній добре зберігся відбиток зернівки пшениці двозернянки.

Гребені

с. Гребені, Кагарлицький район, Київська область.

Поселення досліджувала у 1961 – 1963 роках Канівська експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом С. М. Бібікова. Матеріали зберігаються у Наукових Фондах Інституту археології НАН України. З метою виявлення відбитків рослинного походження переглянуто 7375 фрагментів кераміки, 81 посудину та 10 кг обмазки.

Опис подано по ящикам відповідно до послідовності переглядання матеріалу.

З розкопок 1961 року:

Ящик № 31. На фрагменті з кв. В-6, №№ 42 та 43 – відбитки зернівок дикорослих злаків.

Ящик № 2. Відбиток зернівки плівчастої пшениці на посудині.

Ящик № 28. Відбиток соломини на одному з фрагментів.

Ящик № 12. Відбиток соломини та зернівки ячменю плівчастого розміром 6.2×2.5 мм.

Ящик № 23. Відбитки 2-х зернівок пшениці двозернянки.

Ящик № 37. Відбиток зернівки пшениці двозернянки, відбиток зернівки ячменю голозерного, відбитки зернівок дикорослих злаків на фр. № 27.

Ящик № 20. 1 відбиток зернівки півчастого ячменю на фр. № 345. Відбиток «вилочки» пшениці двозернянки на фр. № 342.

Ящик № 19. Відбиток зернівки півчастого ячменю на фр. № 306 та відбиток «вилочки» пшениці двозернянки на фрагменті посудини.

Ящик № 9. На фр. № 305 – відбиток зернівки пшениці двозернянки розміром 7.0×3.5 мм та «вилочки» цієї ж пшениці.

Ящик № 17. Відбиток «вилочки» пшениці двозернянки на фр. № 358.

Ящик № 11. Відбиток зернівки півчастого ячменю.

Ящик № 33. На шматках печини – велика кількість відбитків соломин, плівок та зернівок, визначити які неможливо.

Ящик № 32. Відбиток зернівки пшениці двозернянки та двох «вилочок» цієї ж пшениці.

Ящик № 37. Відбитки зернівок проса (?) – 2 шт. розміром 3.1×1.8 та 3.5×1.2 мм.

Ящик № 18. Розвал посудини. 1 відбиток зернівки ячменю та 2 відбитки зернівок проса?.

Ящик № 25. Уламки плитки. На одному з уламків – велика кількість відбитків соломин та плівок.

Ящик № 109. Розвали посуду. Нічого не виявлено.

Ящик № 89. 1 відбиток зернівки ячменю голозерного розміром 5.1×2.1 мм.

Ящик № 35. Відбиток зернівки ячменю півчастого.

Ящик № 21. 1 відбиток зернівки проса ?.

Ящик № 7. Розвал посудини. На фр. № 312 – відбиток колоска та 4-х зернівок пшениці двозернянки, 1 відбиток зернівки ячменю голозерного.

Ящик № 30. Відбитки 2-х зернівок пшениці двозернянки та 1 відбиток зернівки ячменю голозерного.

Ящик № 91. Відбитки соломин та «вилочки» пшениці двозернянки.

З розкопок 1962 року

Ящик № 20. Відбиток зернівки ячменю півчастого.

Ящик № 108. Розвали посудин. На фр. Г-62, пл.5, р.2, Б-3 – відбиток зернівки пшениці двозернянки розміром 6.8×3.0 мм; фр. Г-62, пл.6, р.7, № 214 – відбиток зернівки пшениці двозернянки розміром 7.0×2.2 і на цьому ж фрагменті – відбиток зернівки ячменю

плівчастого; фр. Г-62, пл.14. № 209 – відбиток зернівки пшениці двозернянки розміром 7.2×2.3 мм; відбиток зернівки пшениці спельти розміром 6.0×2.8 мм.

Ящик № 4. Відбиток зернівки пшениці двозернянки розміром 7.0×2.6 мм.

Ящик № 51 Відбиток зернівки пшениці двозернянки. На фр. № 197 – відбиток колоска пшениці однозернянки.

Ящик № 42. Відбитки зернівки дикорослого злаку.

Ящик № 92. Відбиток зернівки проса (?) на фр. № 947.

Ящик № 41. На фр. № 216 – відбиток «вилочки» пшениці двозернянки;

на фр. № 217 – відбиток частин зернівки ячменю плівчастого.

Ящик № 56. Відбиток соломини на фр. № 272; відбиток колоска пшениці двозернянки на фр. № 271; на фр. № 269 – відбиток зернівки ячменю плівчастого та «вилочки» пшениці двозернянки; на фр. № 268 – відбиток зернівки пшениці двозернянки; на фр. № 270 – відбиток зернівки пшениці двозернянки.

Ящик № 85. Відбиток зернівки пшениці спельти.

Ящик № 54. На фр. № 161 – відбиток зернівки пшениці двозернянки з залишком колоска; на фр. № 881 – відбиток колоска плівчастої пшениці. На багатьох фрагментах з цього ящика є відбитки соломин та уламків плівчастих пшениць, ймовірно пшениці двозернянки.

Ящик № 50. На фр. № 189 – відбитки соломин та зернівок пшениці двозернянки (1) та пшениці спельти (1).

Ящик № 46. На фр. № 786 – відбиток зернівки ячменю голозерного; на фр. № 805 – відбиток зернівки пшениці двозернянки.

Ящик № 49. На фр. № 404 – відбиток насінини гороху розміром 4.8 мм; на фр. № 433 – відбиток зернівки плівчастого ячменю; на фр. № 432 – відбиток зернівки плівчастого ячменю; на фр. № 431 – відбиток зернівки проса? розміром 2.2×2.1 мм.

Ящик № 103. Відбитки соломин та уламку зернівки пшениці двозернянки та 1 відбиток цілої зернівки пшениці двозернянки.

З розкопок 1963 року

Ящик № 107 – відбитки 2-х зернівок плівчастого ячменю розміром 7.2×1.8 та 7.0×3.0 мм; відбиток зернівки пшениці двозернянки розміром 6.1×2.8 мм.

Ящик № 70 – на фр. № 903 – відбиток зернівки пшениці двозернянки розміром 6.8×2.3 мм.

Ящик № 104. Відбиток зернівки ячменю плівчастого.

Ящик № 39. Фр. № 673 – відбиток зернівки пшениці спельти.

Ящик № 93. Відбиток зернівки півчастого ячменю.

Ящик № 43. Фр. № 224 – відбиток зернівки пшениці двозернянки, відбиток соломини та плівок.

Ящик № 112. Фр. № 830 – відбиток соломини.

Ящик № 48. Фр. № 402 – відбитки «вилочки» та зернівки пшениці двозернянки.

Ящик № 60. Фр. № 870 – відбитки 4-х зернівок ячменю півчастого.

Ящик № 63. Фр. № 381 – відбиток зернівки пшениці спельти.

Ящик № 40. Відбиток зернівки пшениці двозернянки.

Ящик № 61. Відбиток зернівки пшениці двозернянки.

Ящик № 10. Відбиток зернівки проса? та соломин.

Ящик № 68. Значна кількість відбитків соломин та уламків зернівок.

Ящик № 55. Фр. № 867 – відбитки зернівки ячменю півчастого, соломин та зернівок дикорослих злаків.

Ящик № 52. Фр. № 884 та фр. № 864 – відбитки зернівок дикорослих злаків.

Ящик № 67. Фр. № 920 – відбиток зернівки ячменю півчастого.

Ящик № 72. Відбитки зернівки пшениці двозернянки.

Ящик № 73. Відбитки 2-х зернівок пшениці двозернянки.

Ящик № 79. Відбиток «вилочки» пшениці двозернянки.

Ящик № 117. Велика кількість відбитків соломин.

Ящик № 71. Відбиток зернівки пшениці двозернянки.

Ящик № 91. Фр. № 861 – відбиток «вилочки» пшениці двозернянки.

Ящик № 96. Відбиток зернівки пшениці двозернянки.

Ящик № 76. Відбиток зернівки пшениці двозернянки.

Ящик № 74. Відбиток колоска пшениці двозернянки.

Ящик № 18. Відбиток зернівки пшениці двозернянки.

Ящик № 122. Відбиток зернівки пшениці двозернянки.

У розвалі посудини № 11, Гр.- 61, п -234, пл. 3 серед залишків землі під мікроскопом виявлено значну кількість зернівок мишію сизого (*Setaria glauca*), хоча на етикетці написано «просо». Ця рослина часто трапляється на городах, у полях, у долинах річок. Відома як післяжнивний бур'ян. Одна рослина продукує до 6000 зернівок, що швидко висипаються при дозріванні та засмічують ґрунт. На площі 1 га може бути до 120 млн. зернівок. У той же час відомо, що зернівки мишію можуть вживатись у їжу, тому що містять значну кількість поживних речовин і завдяки цьому майже не поступаються просу (Рева і Рева, 1976, с. 86).

Можливо, знайдені зернівки було зібрано спеціально для подальшого використання у господарстві.

Квітки I

с. Квітки, Корсунь-Шевченківський район, Черкаська область.

Поселення досліджувалось експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом Е. В. Овчинникова. Переглянуто 52 фрагментів кераміки. Лише на одному з них зафіксовано один відбиток ячменю півчастого.

Колодисте II

с. Колодисте, Тальнівський район, Черкаська область.

Розкопки експедиції Інституту археології НАН України в 2004 р. під керівництвом Ю. Я. Рассамакіна.

Переглянуто 115 фрагментів кухонного посуду. Знайдено відбитки зернівок та насіння такого складу: фрагмент Д-1, 363, зовнішня поверхня стінки – відбиток зернівки пшениці двозернянки розміром 5.2×2.6 мм; на зламі стінки біля денця – відбиток зернівки пшениці двозернянки.

Фр. 147. На зовнішній поверхні вінчика – відбиток зернівки півчастого ячменю розміром 8.2×3.8 мм.

Фр. без № з розвалу горщика. На зовнішній поверхні стінки – невиразний відбиток зернівки пшениці голозерної розміром 4.0×3.2 мм та відбитки 3-х зернівок бромусу.

Фр. 412 – відбиток зернівки проса?.

Досліджено також 659 фрагментів столового посуду. Відбитки зафіксовано на таких фрагментах: фр. № 224, на внутрішній поверхні – відбиток зернівки пшениці двозернянки розміром 6.4×2.0 мм; фр. № 101 – відбиток «вилочки» пшениці однозернянки; фр. № 462, вінчик. На внутрішній поверхні – добре збережений відбиток зернівки півчастого ячменю розміром 7.6×2.8 мм; фр. № 337 – відбиток зернівки пшениці однозернянки розміром 6.4×2.0 мм на внутрішній поверхні; фр. 352 – на внутрішній поверхні стінки – відбиток насінини з втраченим зародком, можливо, горох, розміром 4.8 мм; фр. 388 – відбиток зернівки пшениці двозернянки розміром 6.8×2.2 мм.

Отже, склад відбитків, зафіксованих на кераміці такий: зернівки пшениці однозернянки – 2, зернівки пшениці двозернянки – 4, зернівка пшениці голозерної – 1,

зернівки ячменю півчастого – 2, зернівка проса – 1, насінина гороху – 1, зернівка бромусу – 3.

Крім фрагментів кераміки, досліджено 57 фрагментів обмазки, у яких виявлено значну рослинну домішку. Маємо відбитки зернівок та насіння такого складу: зернівки пшениці однозернянки – 2, зернівки пшениці двозернянки – 15, зернівка пшениці голозерної – 1, зернівки ячменю півчастого – 6, зернівка проса ? – 1, насінина гороху – 1, насінина вики ервілії – 1.

Миропілля

с. Миропілля, Корсунь-Шевченківський район, Черкаська область.

Поселення досліджувала експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом О. В. Цвек. Досліджено 40 шматків обмазки. В обмазці зафіксовано значну кількість рослинної домішки у вигляді соломин, «триpletів», плівок, колосків та зернівок. Склад відбитків: зернівки пшениці однозернянки – 2, зернівки пшениці двозернянки – 3; зернівки ячменю голозерного – 2; зернівки ячменю півчастого – 2.

Палеоетноботанічне дослідження продовжено 2006 року, коли на аналіз було передано фрагмент вівтаря з амбарного приміщення. Вівтар виготовлено з глини з великою домішкою рослинної суміші. Вся поверхня виробу, завтовшки 3 – 4 см, вкрита відбитками соломин, плівок, зернівок та колосків півчастого ячменю. Ближче до бортику є відбиток тканини розміром 1×1.5 см.

Небелівка

с. Небелівка, Новоархангельський район, Кіровоградська область.

Досліджувала у 2009 та 2012 – 2014 рр. спільна британсько-українська експедиція Даремського університету під керівництвом проф. Дж. Чапмена (Велика Британія) та Інституту археології НАН України. Українську частину експедиції очолив ст. наук. співробітник Інституту археології М. Ю. Відейко. Перші промивки ґрунту з культурного шару біля будівель зроблено 2009 року. Для встановлення наявності зернівок відібрано 19 зразків ґрунту. На ситі залишилися часточки коріння сучасних рослин, нерозчинені грудочки глини, невеликі уламки кераміки та обмазки, невелика кількість зернівок та насіння.

Масштабні роботи на поселенні проведено в 2012 р. Для палеоетноботанічного аналізу проведено промивку зразків ґрунту, відібраних у різних місцях культурного шару. Промивка проводилась з використанням спеціальної промивальної машини (рис.7, 18, - 2).

Рис.7. Поселення Небелівка Машина для промивки ґрунту.

Зразки, що залишалися на ситі після звільнення від ґрунту, містили велику кількість корінців сучасних рослин, вуглики, фрагменти кераміки, невеликі грудочки обмазки та обвуглені зернівки й насіння (рис.18, - 1). Аналіз вмісту зразків під мікроскопом виявив їхню велику різноманітність. Зернівки культурних рослин знайдено в незначній кількості, здебільшого вони були сильно зруйновані, що інколи виключає можливість встановлення їхньої належності. Досліджено також обмазку. Вона містила значну кількість рослинних домішок (рис.8, рис.8 а, рис. 8 б, рис. 8 в, рис. 18-19).

Шурф № 1

1. Культурні рослини: зернівки пшениці двозернянки – 4; зернівка ячменю голозерного – 1. Фрагменти зернівок: пшениця двозернянка – 5.

Зернівки та насінини бур'янів та інших трав'янистих рослин: лобода біла – 120, гірчак березковидний, витка гречка березковидна (*Polygonum convolvulus* L.) – 9, рутка лікарська (*Fumaria officinalis*) – 8, глуха кропива біла (*Lamium album*) – 6, мишій сизий – 60, мишій

зелений (*Setaria viridis*) – 1, смілка, не визначена до виду (*Silene* sp.) - 3, горошок, не визначений до виду (*Vicia* sp.) – 4.

З/41 фрагмент зернівки пшениці – 1, фрагмент колоска піввчастої пшениці – 1.

Рис. 8. Поселення Небелівка Відбитки рослинного походження

Бур'яни та інші рослини: мишій сизий – 1, витка гречка березковидна – 3, рутка лікарська – 6, губоцвіті (*Lamiaceae*) – 10, мишій сизий – 18, мишій зелений – 2, смілка. – 4, паслін солодко-гіркий (*Solanum dulcamara*) – 4.

З/42 пшениця двозернянка – 1 зернівка та 0.5 зернівки.

Бур'яни та інші рослини: лобода біла – 16, рутка лікарська – 5, губоцвіті – 1, мишій сизий – 2, мишій зелений – 1.

6. Культурні рослини:

Зернівка пшениці двозернянки – 2, фрагменти зернівок – 11.

Бур'яни та інші рослини: лобода біла – 16, витка гречка березковидна – 4, рутка лікарська – 5, глуха кропива біла – 8, мишій сизий – 26, мишій зелений – 3, смілка -3, горошок, не визначений до виду – 1.

8. Культурні рослини: горох посівний – 1, вика ервілія – 1

Фрагмент колоска пшениці двозернянки – 1

Бур'яни та інші рослини: лобода біла – 111, витка гречка березковидна –5, рутка лікарська – 6, глуха кропива біла – 36, мишій сизий – 30, мишій зелений – 1, смілка, не вищначена до виду – 13, шпергель польовий (*Spergula arvensis*) – 5, вика, горошок чотиринасінний (*Vicia tetrasperma*) – 4.

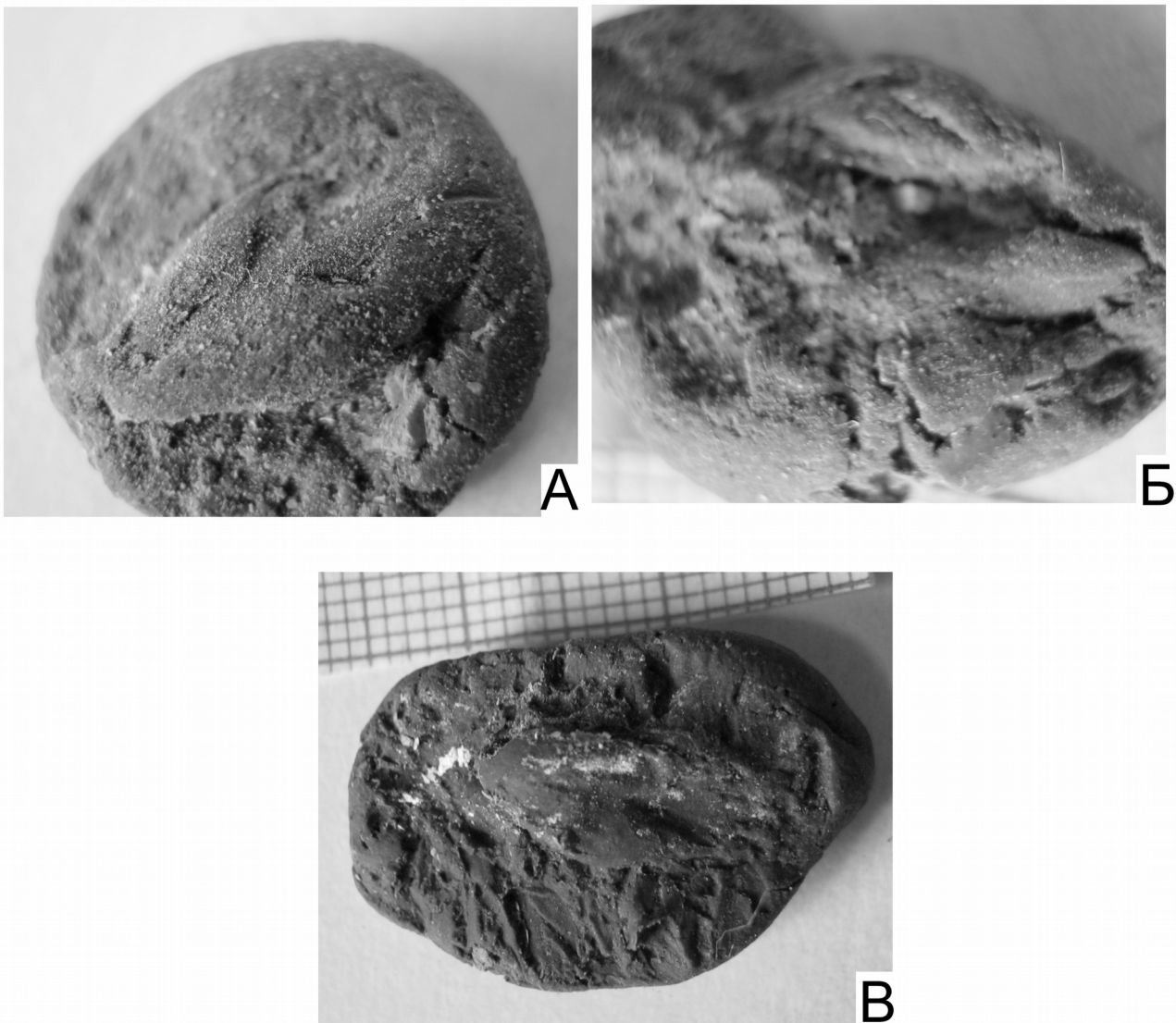

Рис.8 - а. Поселення Небелівка. Відбиток колоска *Triticum dicossum*; б. Поселення Небелівка Відбиток зернівки *Triticum toposossum*; в. Поселення Небелівка Відбиток зернівки *Hordeum vulgare*.

8/15 лобода біла – 16, витка гречка березковидна – 25, рутка лікарська – 1, мишій сизий – 29, мишій зелений – 1, смілка – 3, паслін солодко-гіркий – 3.

8/16 хрестоцвіті (капустяні) – 1, лобода біла – 12, березка польова – 6, рутка лікарська – 1, смілка – 2, паслін солодко-гіркий – 3.

12/23 без знахідок.

13/43 лобода біла – 11, березка польова – 2, жовтець – 1, мишій сизий – 2, паслін солодко-гіркий – 6, горошок – 1.

13/58 лобода біла – 3, мишій сизий – 1, мишій зелений – 1

18/33 лобода біла – 15, березка польова – 5, Губоцвіті – 1, щавель кислий (*Rumex acetosa*) – 1,

смілка – 2, мишій сизий – 20, паслін солодко-гіркий – 2.

23/56 фрагмент зернівки – 1, лобода біла – 8, рутка лікарська – 4, щавель кислий – 1, мишій сизий – 5, чистець непомітний (*Stachys neglecta*) – 1.

23/57 лобода біла – 12, рутка лікарська – 1, мишій сизий – 8, чистець непомітний – 2.

33A/54 лобода біла – 3.

33/65 лобода біла – 26, щавель кислий – 1, мишій сизий – 13, чистець непомітний – 1, горошок – 1.

33/66 хрестоцвіті (капустяні) – 1, лобода біла – 36, глуха кропива біла – 3, щавель кислий – 1, мишій сизий – 8.

33/67 фрагмент зернівки – 1, хрестоцвіті, капустяні – 1, лобода біла – 31, рутка лікарська – 1, мишій сизий – 21, чистець непомітний – 4, горошок чотиринасінний – 2.

33/68 культурні рослини: пшениця однозернянка – 1, фрагмент зернівки – 1.

Бур'яни та інші рослини: лобода біла – 15, мишій сизий – 13, чистець непомітний – 1.

33/69 лобода біла – 25, мишій сизий – 12, чистець непомітний – 4.

34/71 лобода біла – 14, глуха кропива біла – 1, мишій сизий – 7, мишій зелений – 1, смілка – 3.

38/89 лобода біла – 1.

38/91 фрагмент зернівки – 1, хрестоцвіті (капустяні) (Brassicaceae) – 1, лобода біла – 4, витка гречка березковидна – 1, наземка польова (*Polycnemum arvense*) – 1, мишій сизий – 1.

39/72 фрагмент зернівки – 1, лобода біла – 37, витка гречка березковидна – 1, наземка польова – 1, бузина трав'яниста (*Sambucus edulus*) – 1, мишій сизий – 23, мишій зелений – 1, чистець непомітний – 3.

39/74 хрестоцвіті, капустияні – 2? лобода біла – 25, рутка лікарська – 1, глуха кропива біла – 3, мишій сизий – 23.

45/104 фрагмент зернівки – 1, лобода біла – 1, мишій сизий – 1.

45/107 лобода біла – 2, мишій сизий – 3.

46/94 культурні рослини: пшениця двозернянка – 1, фрагменти зернівок – 6, колосок пшениці двозернянки – 1.

Бур'яни та інші рослини: хрестоцвіті, капустияні – 3, лобода біла – 55, рутка лікарська – 3, глуха кропива біла – 7, мишій сизий – 25, мишій зелений – 2, смілка – 5, горошок – 2.

46/95 лобода біла – 12, глуха кропива біла – 1, мишій сизий – 5, смілка – 2.

39/73 хрестоцвіті, капустияні – 1, лобода біла – 16, мишій сизий – 2.

45/107 лобода біла – 5, глуха кропива біла – 1, мишій зелений – 1.

45/104 щавель кислий – 1, мишій сизий – 1.

Шурф № 2

Культурні рослини: пшениця двозернянка – 1, горох посівний – 1.

Фрагмент колоска пшениці двозернянки – 1.

Бур'яни та інші рослини: хрестоцвіті (капустияні)- 1, лобода біла – 70, березка польова – 14, рутка лікарська – 4, куколиця біла (*Melandrium album*) – 3, жовтецевоцвіті (*Ranunculaceae*) – 3, щавель кислий – 1, мишій сизий – 45, смілка – 8, паслін солодко-гіркий – 3, горошок чотиринасінний – 8.

2/4 лобода біла – 10, березка польова – 2, мишій сизий – 3.

13/24 лобода біла – 15, мишій сизий – 3, наземка польова – 3, чистець непомітний – 1.

25/45 нічого немає.

49/153 лобода біла – 3, мишій сизий – 1.

50/138 нічого немає.

63/133 фрагменти зернівок – 2, лобода біла – 17, наземка польова – 1,

мишій сизий – 4, мишій зелений – 1, чистець непомітний – 1.

64/134 лобода біла – 31, наземка польова – 1, мишій зелений – 28, мишій сизий – 2, чистець непомітний – 1, горошок чотиринасінний – 3.

67/110 нічого немає.

69/112 мишій сизий – 1.

70/113 нічого немає.

87/177 лобода біла – 5.

88/181 ячмінь голозерний – 1, витка гречка березковидна – 1.

88/182 нічого немає.

89/144 лобода біла – 1, мишій сизий – 1.

92/175 культурні рослини: пшениця двозернянка – 1, фрагменти зернівок пшениці двозернянки – 2. Бур'яни та інші рослини: хрестоцвіті, капустяні – 1, лобода біла – 7, куковиця біла – 1, щавель кислий – 1, мишій сизий – 4, витка гречка березковидна – 1.

92/177 лобода біла – 1.

92/186 витка гречка березковидна – 1.

92/188 лобода біла – 2.

92/187 фрагменти зернівок – 1, лобода біла – 1, мишій зелений – 1.

92/189 лобода біла – 1, мишій сизий – 1.

112/227 лобода біла – 10.

60/151 лобода біла – 35, витка гречка березковидна – 2, мишій сизий – 10, чистець непомітний – 4.

60 /152 культурні рослини: вика ервілія – 2. Бур'яни та інші рослини: лобода біла – 87, витка гречка березковидна – 2, рутка лікарська – 1, підмаренник чіпкий – 1, куколиця біла – 1, губоцвіті – 7, мишій сизий – 42, мишій зелений – 6.

66/109 нічого немає.

87/171 нічого немає.

88/180 лобода біла – 5, витка гречка березковидна – 1, мишій сизий – 2.

178/249 лобода біла – 1, мишій сизий – 1.

63/108 культурні рослини: фрагмент колоска пшениці двозернянки – 1.

Бур'яни та інші рослини: хрестоцвіті (капустяні) – 2, лобода біла – 18, губоцвіті – 6, рутка лікарська – 1, куколиця біла – 1, мишій сизий – 7, мишій зелений – 4, горошок, не визначений до виду – 1.

Шурф № 3

34/17 культурні рослини: пшениця однозернянка – 1, фрагмент колоска пшениці двозернянки – 1.

Бур'яни та інші рослини: хрестоцвіті (капустяні) – 2, лобода біла – 42, губоцвіті – 2, рутка лікарська – 1, мишій сизий – 13, мишій зелений – 3.

34/70 культурні рослини: пшениця однозернянка – 1. Бур'яни: лобода біла – 10, мишій сизий – 7, горошок волохатий (*Vicia hirsuta*) – 3.

34/76 культурні рослини: фрагмент колоска пшениці двозернянки – 1, фрагмент зернівки пшениці двозернянки – 1. Бур'яни та інші рослини: хрестоцвіті (капустяні) – 1, лобода біла – 20, губоцвіті – 5, мишій сизий – 3, мишій зелений – 1, горошок, не визначений до виду – 3.

34/78 лутига розлога (*Atriplex patulum*) – 2, лобода біла – 21, щавель кислий – 1, мишій сизий – 20, смілка, не визначена до виду – 1, чистець непомітний – 4, горошок, не визначений до виду – 2.

34/79 лобода біла – 45, губоцвіті – 5, мишій сизий – 13, горошок, не визначений до виду. – 1.

34/80 лутига розлога – 1, хрестоцвіті (капустяні) – 1, лобода біла – 6, щавель кислий – 1, мишій сизий – 8, смілка, не визначена до виду – 1, чистець непомітний – 2.

35/81 лобода біла – 11, наземка польова – 1, мишій сизий – 6, мишій зелений – 1, чистець непомітний – 1.

35/83 лутига розлога – 1, лобода біла – 20, щавель кислий – 2, мишій сизий – 6, чистець непомітний – 2.

35/84 фрагменти зернівок – 2, лобода біла – 24, витка гречка березковидна – 1, рутка лікарська – 2, мишій сизий – 18, чистець непомітний – 3.

35/86 лобода біла – 45, губоцвіті – 11, витка гречка березковидна – 4, рутка лікарська – 2, куколиця біла – 2, мишій сизий – 55, мишій зелений – 1.

35/87 фрагменти зернівок – 1, лутига розлога – 2, лобода біла – 36, витка гречка березковидна – 1, рутка лікарська – 2, глуха кропива біла – 4, наземка польова – 5, мишій сизий – 15, мишій зелений – 1, чистець непомітний – 10.

35/82 Культурні рослини: горох посівний – 1. Бур'яни та інші рослини: лобода біла – 10, губоцвіті – 2, куколиця біла – 2, мишій сизий – 3.

77/147 а Культурні рослини: фрагменти зернівок пшениці двозернянки – 2.

Бур'яни та інші рослини: лобода біла – 48, губоцвіті – 3, рутка лікарська – 2, мишій сизий – 25, мишій зелений – 3.

77/147 б Культурні рослини: пшениця двозернянка – 2. Фрагменти зернівок пшениці двозернянки – 2. Бур'яни та інші рослини: хрестоцвіті (капустяні) – 1, лобода біла – 55, витка гречка березковидна – 3, рутка лікарська – 3, куколиця біла – 3, мишій сизий – 20, мишій зелений – 7, чистець непомітний – 2.

77/173 Зернівка ячменю плівчастого – 1. Фрагменти зернівок – 1. Бур'яни та інші рослини: лобода біла – 14, витка гречка березковидна – 1, рутка лікарська – 2, наземка польова – 1, щавель кислий – 2, мишій сизий – 12, мишій зелений – 1, смілка, не визначена до виду – 2, чистець непомітний – 3.

77/174 лобода біла – 8, чистець непомітний – 3, мишій зелений – 1.

77/183 фрагмент зернівки – 1. Бур'яни та інші рослини: лутига розлога – 1, хрестоцвіті (капустяні) – 2, лобода біла – 23, мишій сизий – 8, мишій зелений – 2, смілка, не визначена до виду – 1.

77/185 лутига розлога – 1, хрестоцвіті (капустяні) – 1, лобода біла – 23, мишій сизий – 4, мишій зелений – 1, чистець непомітний – 1.

Шурф № 4

58/96 фрагменти зернівок – 15. Бур'яни та інші рослини: хрестоцвіті (капустяні) – 2, лобода біла – 50, куколиця біла – 4, мишій сизий – 25, мишій зелений – 5.

58/97 фрагменти зернівок – 13. Насінина льону – 1. Бур'яни та інші рослини: лутига розлога – 4, лобода біла – 28, наземка польова – 2, мишій сизий – 3, чистець непомітний – 6.

58/106 фрагменти зернівок – 4. Бур'яни та інші рослини: лобода біла – 35, витка гречка березковидна – 1, мишій зелений – 1, мишій сизий – 11, смілка sp. – 1, чистець непомітний – 7.

72/145 лобода біла – 22, мишій сизий – 4, чистець непомітний – 3.

72/146 лобода біла – 25, мишій сизий – 10, чистець непомітний – 4.

Зразки щз шурфа, зробленого у балці:

46 /154 Культурні рослини (зернівки): пшениця спельта – 1, ячмінь голозерний – 1, вика ервілія – 1. Бур'яни та інші рослини: хрестоцвіті (капустяні) – 1, лобода біла – 40, рутка лікарська – 2, губоцвіті – 10, куколиця біла – 13, мишій сизий – 15, мишій зелений – 3.

46/155 культурні рослини (зернівки): пшениця двозернянка – 3. Фрагменти зернівок пшениці двозернянки – 2. Бур'яни та інші рослини: лобода біла – 20, рутка лікарська – 1, губоцвіті – 6, куколиця біла – 1, мишій сизий – 3.

46/156 лобода біла – 30, рутка лікарська – 1, губоцвіті – 5, куколиця біла – 5, мишій сизий – 7.

46/157 фрагменти зернівок – 4. Бур'яни та інші рослини: лобода біла – 33, рутка лікарська – 2, мишій сизий – 26, мишій зелений – 1, чистець непомітний – 4, наземка польова – 5, щавель кислий – 3.

46/159 лутига розлога – 1, лобода біла – 21, рутка лікарська – 4, наземка польова – 4, щавель кислий – 1, мишій сизий – 23, чистець непомітний – 8.

46/160 лобода біла – 14, губоцвіті – 1, куколиця біла – 2, мишій сизий – 1.

46/170 а хрестоцвіті (капустяні) – 1, лобода біла – 20, рутка лікарська – 7, губоцвіті – 4, мишій сизий – 4, мишій зелений – 1.

46/170 б фрагменти зернівок – 4. Бур'яни та інші рослини: лобода біла – 17, витка гречка березковидна – 1, рутка лікарська – 1, куколиця біла – 1, мишій сизий – 3.

46/191 фрагменти зернівок – 4. . Бур'яни та інші рослини: хрестоцвіті (капустяні) – 1, лобода біла – 50, підмаренник чіпкий (*Galium aparine*) – 1, витка гречка березковидна – 1, рутка лікарська – 5, куколиця біла – 1, наземка польова – 11, щавель кислий – 6, мишій сизий – 17, мишій зелений – 4, чистець непомітний – 11.

46/193 лутига розлога – 4, лобода біла – 16, наземка польова – 7, щавель кислий – 1, мишій сизий – 2, мишій зелений – 1, чистець непомітний – 2.

46/198 лутига розлога – 17, лобода біла – 50, витка гречка березковидна – 1, рутка лікарська – 4, наземка польова – 13, щавель кислий – 2, мишій сизий – 35, мишій зелений – 2, чистець непомітний – 15.

Зразки поза шурфів

Слід відзначити, що близько десяти промивок не дали результатів — жодних знахідок.

23/55 фрагменти зернівок – 1, лобода біла – 20, рутка лікарська – 2, губоцвіті – 8, куколиця біла – 1, мишій сизий – 6, мишій зелений – 1.

35/86 культурні рослини (зернівки): пшениця двозернянка – 1. Бур'яни та інші рослини: хрестоцвіті (капустяні) – 5, лобода біла – 80, витка гречка березковидна – 4, губоцвіті – 22, куколиця біла – 12, мишій сизий – 5, мишій зелений – 4, горошок, не визначений до виду – 1.

40/114 лобода біла – 28, витка гречка березковидна – 3, рутка лікарська – 1, мишій сизий – 8, чистець непомітний – 5.

40/118 лобода біла – 35, витка гречка березковидна – 3, рутка лікарська – 2, губоцвіті – 7, куколиця біла – 2, мишій сизий – 11, горошок, не визначений до виду . – 1.

40/122 лобода біла – 35, хрестоцвіті, капустяні – 2, куколиця біла – 1, мишій сизий – 17, чистець непомітний – 6, смілка, не визначена до виду – 2.

44/124 горох посівний (?) – 1. Бур'яни та інші рослини: лобода біла – 45, куколиця біла – 4, мишій сизий – 15, чистець непомітний – 2.

44/126 культурні рослини: ячмінь плівчастий – 1, фрагменти зернівок – 2, горох посівний – 1, сочевиця – 1. Бур'яни та інші рослини: лобода біла – 40, витка гречка березковидна – 3, куколиця біла – 1, мишій сизий – 15, чистець непомітний – 5.

44/136 культурні рослини: пшениця однозернянка – 1 зернівка, фрагменти зернівок – 2.

Бур'яни та інші рослини: лобода біла – 70, витка гречка березковидна – 8, губоцвіті – 10, мишій сизий – 21, щавель кислий – 1, горошок sp. – 2.

46/192 лобода біла – 3, рутка лікарська – 1, щавель кислий – 1, чистець непомітний – 1.

50/131 хрестоцвіті (капустяні) – 3, лобода біла – 70, витка гречка березковидна – 3, губоцвіті – 6, куколиця біла – 2, мишій сизий – 35.

50/132 хрестоцвіті (капустяні) – 2, лобода біла – 35, витка гречка березковидна – 1, губоцвіті – 12, куколиця біла – 1, мишій сизий – 7.

50/141 культурні рослини: горох посівний (?) – 1, лобода біла – 60, губоцвіті – 4, куколиця біла – 2, мишій сизий – 10, мишій зелений – 4.

56/235 лобода біла – 1.

65/143 фрагмент зернівки – 1, лобода біла – 15, мишій зелений – 5.

102/242 лобода біла – 2, губоцвіті – 1.

102/243 лобода біла – 3, мишій сизий – 1.

107/211 лобода біла – 1.

107/212 фрагменти зернівок – 3, зернівки пшениці однозернянки – 3, наземка польова – 1.

111/205 лобода біла – 18, витка гречка березковидна – 1, наземка польова – 1, щавель кислий – 3, мишій сизий – 4, смілка ср. – 1, чистець непомітний – 3.

111/206 фрагмент зернівки – 1, лутига розлога – 4, лобода біла – 100, наземка польова – 1, щавель кислий – 3, мишій сизий – 16, смілка ср. – 1, чистець непомітний – 4.

113/240 лобода біла – 4, хрестоцвіті (капустяні) – 1.

120/153 лобода біла – 2.

120/261 лобода біла – 5, куколиця біла – 1, мишій сизий – 1.

121/273 хрестоцвіті (капустяні) – 1, лобода біла – 20, витка гречка березковидна – 1, куколиця біла – 2, мишій сизий – 1.

123/132 лобода біла – 4.

123/248 лобода біла – 3, горошок, не визначений до виду – 1.

123/251 лобода біла – 3, мишій сизий – 1.

129/233 фрагмент зернівки пшениці однозернянки – 1, фрагменти зернівок – 3, лобода біла – 1, куколиця біла – 1.

135/208 зернівка пшениці однозернянки – 1, фрагменти зернівок – 2, фрагменти зернівок пшениці однозернянки – 2. Бур'яни та інші рослини: лутига розлога – 1, лобода біла – 15, витка гречка березковидна – 1, щавель кислий – 1, мишій сизий – 3.

138/215 фрагмент зернівки пшениці однозернянки – 1. Бур'яни та інші рослини: лобода біла – 2, наземка польова – 1, рутка лікарська – 1.

147/218 лобода біла – 25, куколиця біла – 35, рутка лікарська – 5.

147/219 лобода біла – 25, куколиця біла – 16.

166/228 лобода біла – 11, куколиця біла – 1, рутка лікарська – 2, мишій сизий – 3.
166/232 лобода біла – 5, куколиця біла – 1.
168/229 лобода біла – 2.
168/234 лобода біла – 1, губоцвіті – 1.
174/254 лобода біла – 2, мишій зелений – 1.
174/237 лобода біла – 1.
197/217 фрагмент зернівки – 1, лобода біла – 1.
197/217 лобода біла – 2.
197/217 лобода біла – 8.
202/269 фрагмент зернівки – 1.
204/268 лобода біла – 15.
232/292 фрагмент зернівки – 1 . Бур'яни та інші рослини: лобода біла – 1, наземка польова – 3, мишій сизий – 1.
117/239 фрагменти зернівок: пшениця однозернянка – 1, пшениця двозернянка – 1.
112/207 лобода біла – 4, губоцвіті – 1.
202/270 лобода біла – 40, рутка лікарська – 7, губоцвіті – 8, куколиця біла – 7, мишій сизий – 3, мишій зелений – 2, горошок ср. – 1.
147/221 лобода біла – 20, куколиця біла – 30.
204/270 а витка гречка березковидна – 1, губоцвіті – 1, мишій зелений – 1.
204/270 б лобода біла – 2, витка гречка березковидна – 1, мишій сизий – 1.
118/274 лобода біла – 22, мишій сизий – 1.
107/216 фрагмент зернівки пшениці однозернянки – 1.
143/246 лобода біла – 5, мишій зелений – 1.
143/247 лобода біла – 10, мишій сизий – 1.
203/267 лобода біла – 15, куколиця біла – 1, мишій сизий – 1.
147/220 лобода біла – 30, куколиця біла – 20, мишій сизий – 1.
61/98 культурні рослини: зернівка пшениці двозернянки – 1, фрагменти зернівок – 4.
Бур'яни та інші рослини: хрестоцвіті (капустяні) – 5, лобода біла – 90, витка гречка березковидна – 3, рутка лікарська – 2, губоцвіті – 11, куколиця біла – 6, мишій сизий – 13, щавель кислий – 1, горошок – 1.
62/149 лобода біла – 2.
108/200 зернівка пшениці однозернянки – 1. Бур'яни та інші рослини: лутига розлога -2, лобода біла – 18, наземка польова – 8, мишій сизий – 1, смілка, не визначена до видур. – 1.

108/201 лобода біла – 16, витка гречка березковидна – 1, куколиця біла – 1, наземка польова – 30, мишій сизий – 1, кропива (*Urtica dioica*) – 1.

109/202 пусто.

110/203 фрагмент зернівки – 1, лутига розлога – 1, лобода біла – 20, мишій сизий – 14, чистець непомітний – 1.

110/204 лобода біла – 26, мишій сизий – 8, наземка польова – 2, чистець непомітний – 1.114/245 пусто

118/272 лобода біла – 1, куколиця біла – 1.

121/256 лобода біла – 20.

121/275 пусто.

124/257 лобода біла – 3, куколиця біла – 1, мишій зелений – 1.

124/259 пусто.

125/260 лобода біла – 4, мишій сизий – 1.

135/209 лобода біла – 4, рутка лікарська – 1, щавель кислий – 1.

138/214 фрагмент зернівки пшениці однозернянки – 1, фрагменти зернівок – 2.

Бур'яни: лобода біла – 2.

144/226 культурні рослини: зернівки пшениці однозернянки – 3, фрагменти зернівок – 3.

Бур'яни: лобода біла – 3.

178/250 лобода біла – 1, мишій сизий – 1.

192/165 фрагмент зернівки – 1. Бур'яни: лобода біла – 6, мишій сизий – 2, мишій зелений – 1.

213/280 пусто.

244/46 хрестоцвіті (капустяні) – 3, лобода біла – 5, мишій сизий – 1.

254/284 лобода біла – 3, рутка лікарська – 1, мишій сизий – 2.

256/277 фрагменти зернівок пшениці двозернянки – 3. Бур'яни: хрестоцвіті (капустяні) – 1, лобода біла – 3.

259/282 чистець непомітний – 1.

260/283 лобода біла – 2.

265/285 лобода біла – 5, куколиця біла – 1.

288/287 фрагменти зернівок – 4. Бур'яни: лобода біла – 3, куколиця біла – 5.

262/289 пусто.

244/46 лобода біла – 5, мишій зелений – 2, хрестоцвіті (капустяні) – 2.

127/255 лобода біла – 15, гірчак шорсткий (*Polygonum scabrum*) – 1.

149/223 пусто.

255/278 фрагмент зернівки пшениці однозернянки – 1.

253/281 лобода біла – 2, хрестоцвіті (капустяні)- 2.

261/288 фрагменти зернівок – 2. Бур'яни: лобода біла – 25, куколиця біла – 1.

Таким чином, результати промивки Небелівки показали, що склад знайдених на ситі решток був дуже різноманітним. Крім культурних рослин, в значній кількості знайдено зернівки та насіння представників рудеральної та сегетальної рослинності. Зернівки та насіння культурних рослин представлені в незначній кількості, до того ж в більшості випадків зернівки значно зруйновані до такого стану, що виключає можливість їх визначення.

Склад зернівок та насіння, які збереглись та визначені, наступний: пшениця однозернянка -17, пшениця двозернянка -33, пшениця спельта - 6, пшениця голозерна - 1, ячмінь плівчастий - 4, ячмінь голозерний – 11, горох – 4 та дві невизначені половинки, сочевиця – 1, вика ервілія – 3.

Сосни

с. Сосни, Літинський район, Вінницька область.

Розкопки археологічної експедиції Вінницького педагогічного Інституту під керівництвом С. О. Гусева у 1990 році.

На фрагменті обмазки знайдено 1 відбиток зернівки пшениці м'якої та 2 відбитки зернівок ячменю плівчастого розміром 8.0×4.2 та 12.0×4.5 мм.

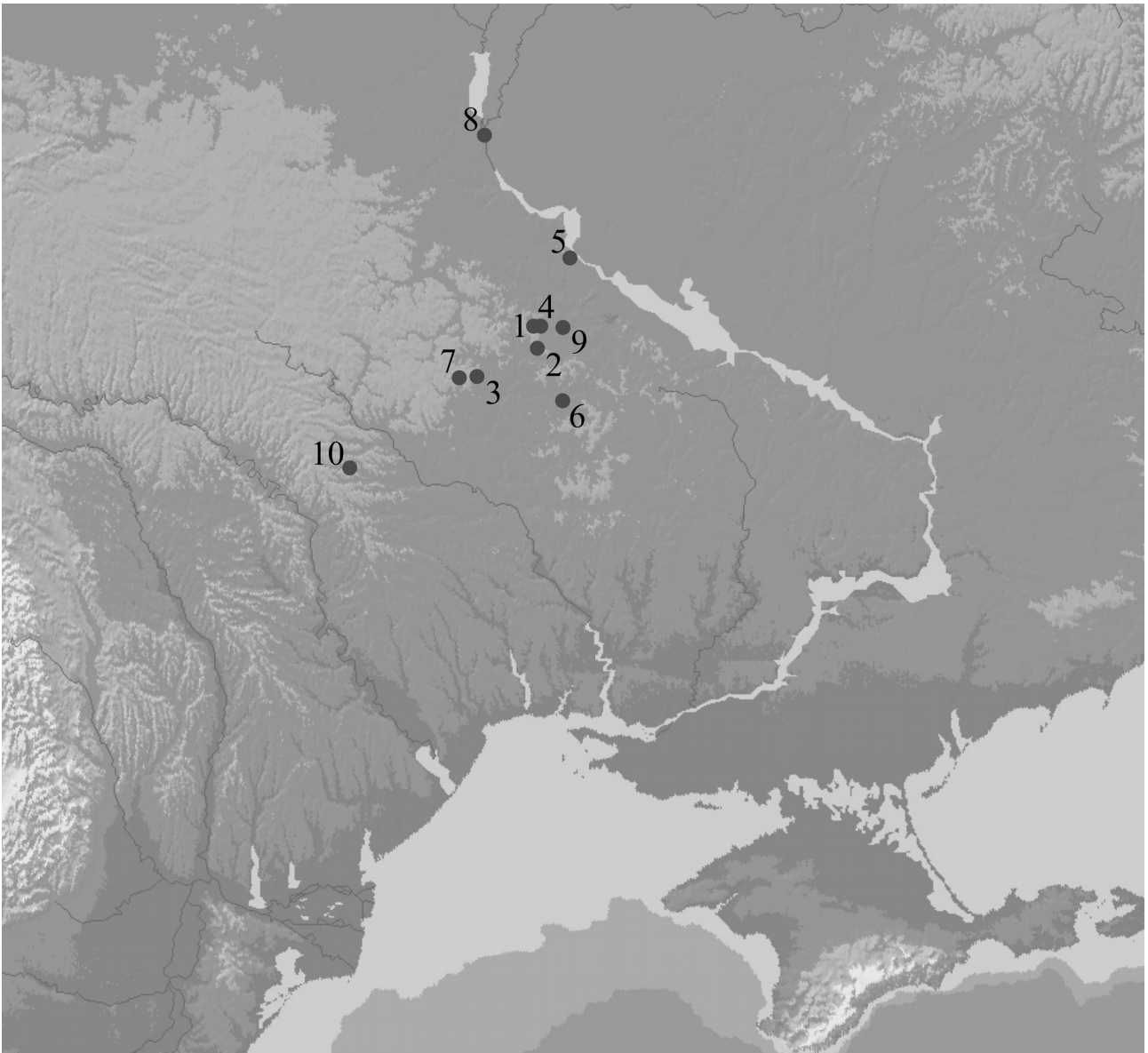
На фрагменті вінчика № 315 – відбиток зернівки пшениці голозерної розміром 6.2×4.5 мм.

Цвіжин

с. Цвіжин, Вінницький район, Вінницька область.

На статуєтці з підйомного матеріалу, наданої С. О. Гусевим, зафіксовано відбиток зернівки ячменю голозерного.

Карта 5. Палеоетноботанічні знахідки трипільської культури на території України. Пам'ятки етапу СІ: 1. Вільшана, 2. Зелена Діброва, 3. Майданецьке, 4. Незаможник, 5. Пекарі, 6. Рубаний Міст, 7. Тальянки, 8. Успенський собор у Києво-Печерській Лаврі, 9. Хлистунівка, 10. Чечельник.

ЕТАП СІ

(близько 3900/3800 -3500 рр. до н.е.)

Вільшана

смт Вільшана, Городищенський район, Черкаська область.

Поселення досліджувала 1997 року експедиція Інституту археології НАН України під керівництвом Е. В. Овчинникова та Черкаською обласною інспекцією.

Усього було досліджено 813 фрагментів кераміки, 3 шматки обмазки, 1 грузило. На цих матеріалах зафіксовано відбитки зернівок такого складу: пшениця двозернянка – 10 , пшениця однозернянка – 1, ячмінь плівчастий – 12 , ячмінь голозерний – 4 , вика ервілія – 1, горох посівний – 1, просо посівне – 2 .

Зелена Діброва

с. Зелена Діброва, Городищенський район, Черкаська область.

Поселення досліджувала експедиція Інституту археології НАН України під керівництвом Е. В. Овчинникова. Переглянуто 365 фрагментів кераміки та уламки грузил із двох площадок. Відбитки зернівок та насіння зафіксовано на вінчиках, стінках та, переважно, на денцях горщиків.

Відбитки зафіксовано на вінцях всередині: фр. Г.1, пл. 1 – зернівка ячменю плівчастого – 1; розмір відбитка 5.6×3.0 мм;

пл. 2, Б- 2 – всередині відбиток насінини вики ервілії – 1 та відбитки ячменю плівчастого – 2 ; відбиток бромусу польового – 1.

р. 3, пл. 2 – ззовні відбиток ячменю плівчастого.

пл. 1, г – 2 – відбиток бромусу польового; відбиток ячменю плівчастого всередині фрагменту; відбиток ячменю плівчастого на фрагменті горщика.

пл. 1 – 1 відбиток ячменю плівчастого.

пл. 1 – на стінці всередині – 2 відбитки ячменю плівчастого.

пл. 1, фр. 35 – відбиток колоску ячменю плівчастого; відбиток зернівки пшениці однозернянки розміром 9×5.0 мм; на грузилі – відбиток колоскових плівок та колоска ячменю голозерного.

Загалом нараховано відбитки такого складу: зернівка пшениці однозернянки – 1, зернівки ячменю плівчастого – 10 та один колосок ячменю плівчастого, колосок ячменю голозерного – 1, відбиток насінини вики ервілії – 1, відбитки зернівок бромусу польового – 2.

Майданецьке

с. Майданецьке, Тальнівський район, Черкаська область.

Початок палеоетноботанічного дослідження поселення Майданецьке припадає на 70-ті роки ХХ століття. Тоді вперше було досліджено обмазку з розкопок Трипільської комплексної експедиції 1973 року з комплексу “Е”. Це були шматки обмазки, загальною вагою приблизно 20 кг з розкопу II, кв. Г-9, шару № 3. Обмазка виявилася насиченою великою кількістю колоскових плівок і уламків соломин пшениці двозернянки та ячменю. Зафіксовано також відбитки зернівок пшениці двозернянки, пшениці спельти і плівчастого та голозерного ячменів та відбитки так званих «трійок» або «триплетів», тобто колоскових плівок, що залишились після того, як зернівки випали з колосків під час обмолоту. На одному з фрагментів обмазки зафіксовано відбиток частини листа вільхи.

На фрагментах посуду з цих розкопок знайдено лише відбитки зернівок. Їх склад такий: відбитки зернівок пшениці двозернянки – 4 , пшениці спельти – 1, ячменю голозерного – 5, ячменю плівчастого – 1.

Під час розкопок 1979 року (ТКЕ -79, керівник М. Шмаглій) в житловому комплексі Ж, розкопу III, кв. Ж – 13 знайдена посудина з вохрою, серед якої були обвуглені зернівки. Аналізом встановлено, що вони належали двом плівчастим пшеницям – пшениці двозернянці (5) та пшениці спельті (5). Ще 7 зернівок, значно деформованих, умовно можна зарахувати до пшениці двозернянки.

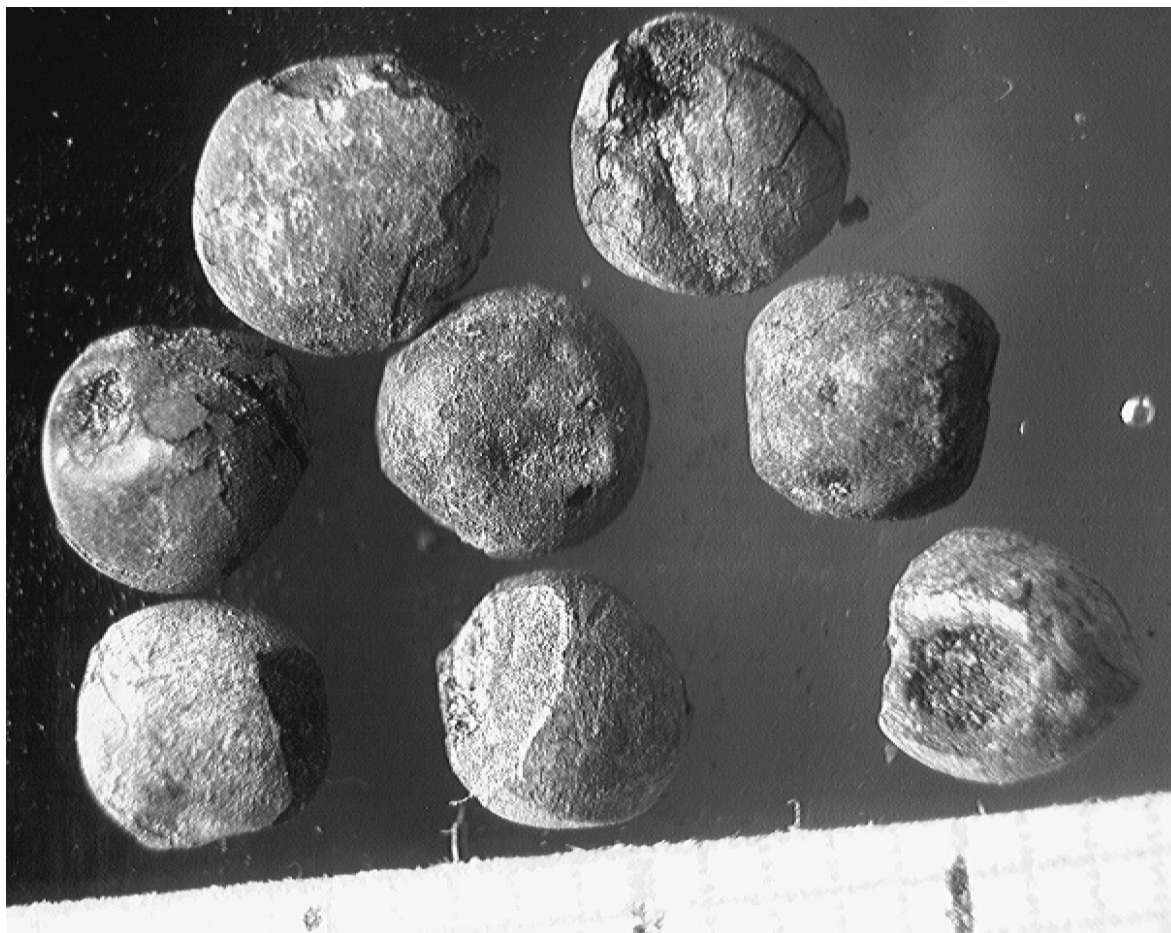
Значну кількість обвугленого зерна отримано з розкопок 1980 року того самого комплексу “Ж” (ТКЕ -80). Шість пакетів з ним було передано С. Рижовим до лабораторії Інституту археології НАН України. Чотири з них походять із заповнення напівсферичної миски з житлового комплексу Ж, кв. О – 15, один пакет – заповнення посуду степового типу з кургану № 1 та ще один – заповнення миски П – 12.

Після промивки зразків від землі, обвуглений матеріал було проаналізовано.

Посудину степового типу з кургану № 1 (знайдена у похованні пізнього етапу ямної культури) заповнювали горішки щавлю кінського (*Rumex confertus*). Вони добре збережені та мали забарвлення коричневого кольору, що свідчить про відсутність обвуглення, тобто горішки належать сучасним рослинам. Щавель кислий – поширена рослина, типовий лучний бур'ян, трапляється у долинах річок, вздовж доріг, на полях та городах по всій території України.

У місці з кв. П-12 після промивки залишилось 5 обуглених зернівок пшениці двозернянки, одна «вилочка» цієї ж пшениці та одна насінина гороху посівного.

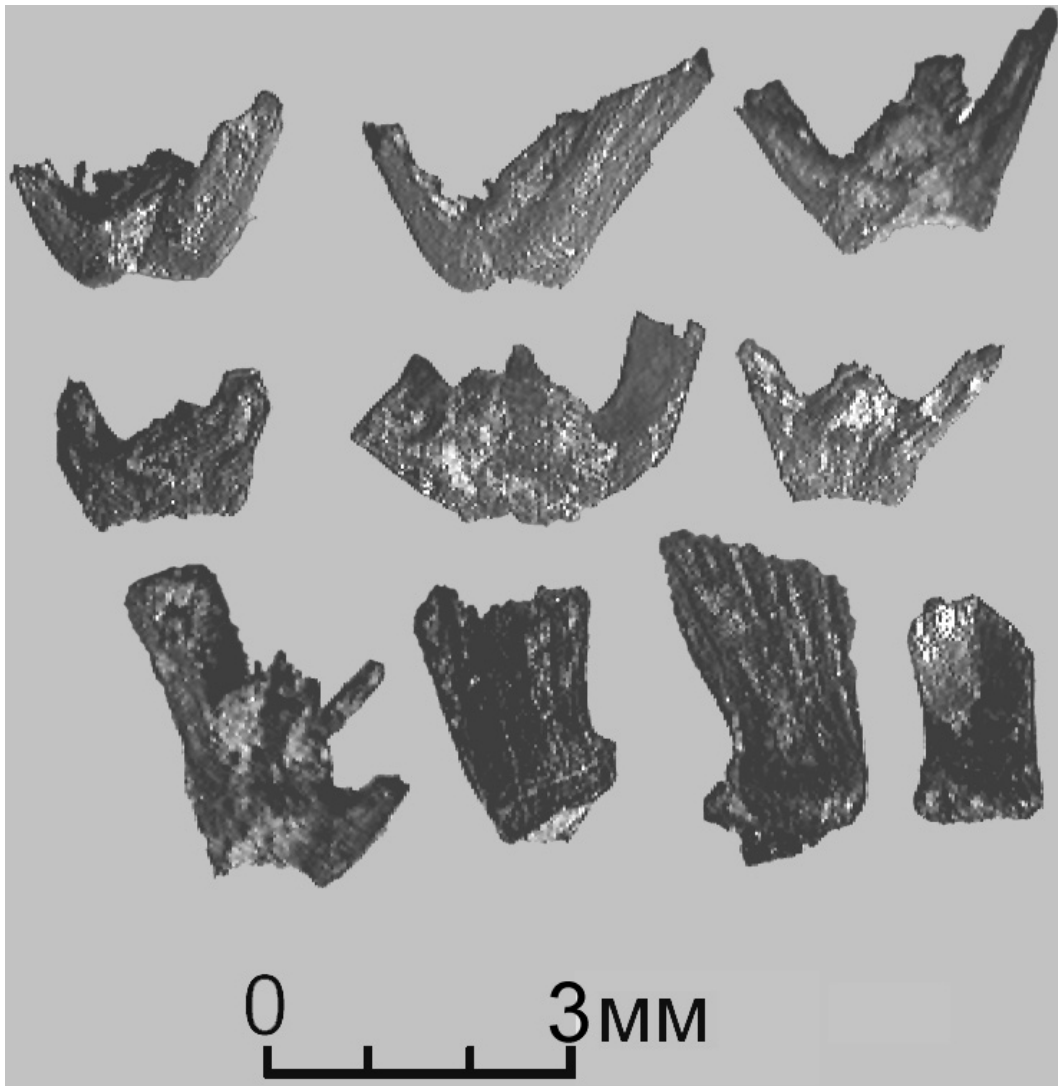
Найбільш інформативним виявився матеріал із напівсферичної миски з житлового комплексу Ж, кв. О – 15. У 1980 – 1981 роках промито та досліджено три з чотирьох пакетів. Склад виявлених зернівок та насіння такий: пшениця двозернянка – 264 , ячмінь плівчастий – 3 , насіння гороху посівного – 777 (рис.9; (Пашкевич, Відейко, 2006, с. 78).

Рис. 9. Поселення Майданецьке Насінини Pisum sativum.

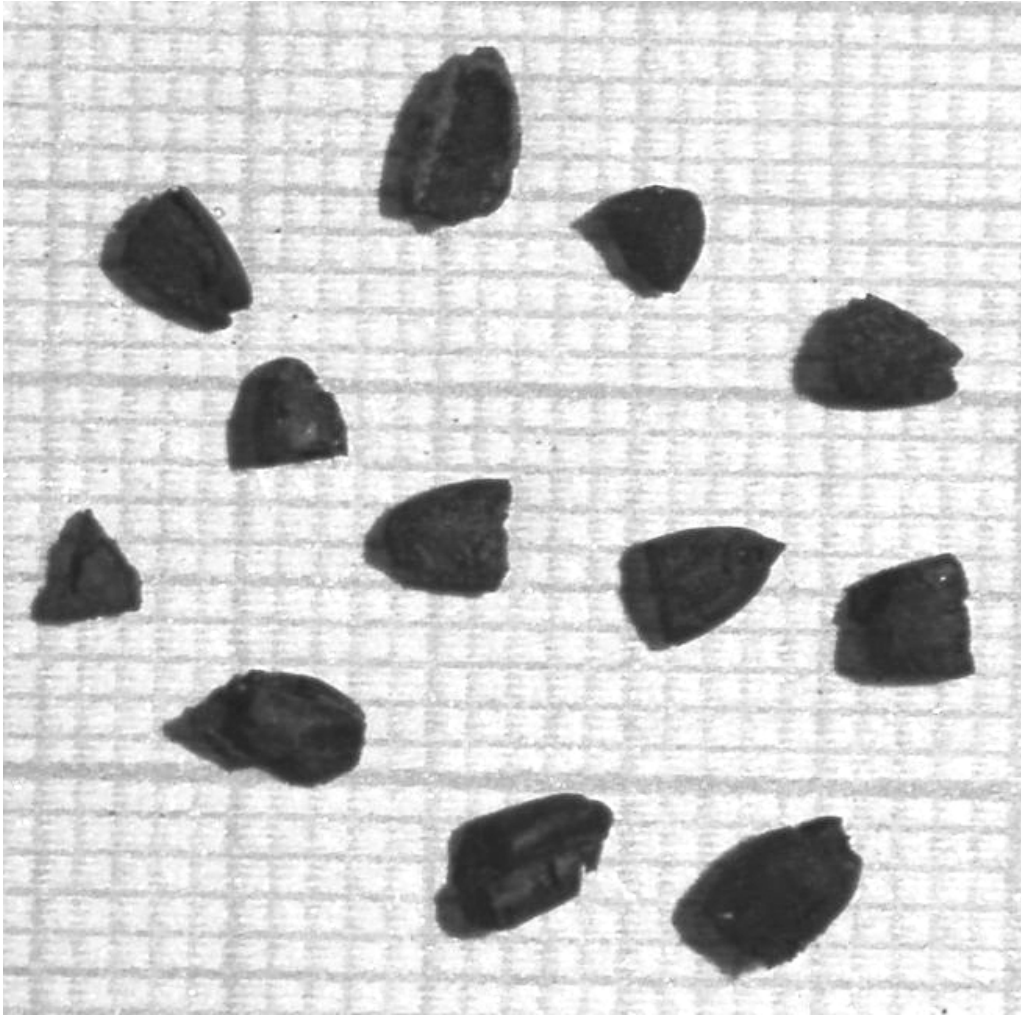
Четвертий пакет було промито у 2017 році. У ньому знаходились зернівки та насіння такого складу: пшениця однозернянка – 2 , пшениця двозернянка – 136 , пшениця спельта – 7 , ячмінь голозерний – 21 , ячмінь плівчастий – 1 , горох посівний – 5 насінин. Тут також були так звані «вилочки», тобто залишки від обмолоту пшениць, а саме частини колосового стрижня з прикріпленими до нього основами зовнішніх колоскових плівок (рис.10). Такі залишки мають характерні морфологічні ознаки й дають повне підтвердження наявності в знахідках плівчастих пшениць. У «вилочках» пшениці однозернянки видно місце, де була

прикріплена одна зернівка, а у «вилочках» пшениці двозернянки – дві. Такі «вилочки» зафіксовані у залишках з четвертого пакету: пшениці двозернянки – 68, пшениці однозернянки – 5. У суміші була велика кількість дрібних уламків зернівок пшениць та насінин гороху. Не виключено, що це була подрібнена маса, підготовлена для приготування їжі (рис.11).

Рис.10. Поселення Майданецьке. Розкопки 1980 року, комплекс “Ж”, промивка 2017 року. Вилочки півчастих пшениць.

Підсумовуючи результати дослідження чотирьох пакетів, маємо такий склад заповнення напівсферичної миски: зернівки - пшениця однозернянка – 2, пшениця двозернянка – 400, пшениця спельта – 7, ячмінь голозерний – 21, ячмінь півчастий – 4; насіння - горох – 782. Найбільш чисельними були зернівки пшениці двозернянки (рис.12) та насіння гороху. На третьому місці за кількістю – зернівки ячменю, серед яких переважають зернівки ячменю голозерного.

Рис.11. Поселення Майданецьке. Уламки зерновок.

Насіння гороху мало переважно кутасто-округлу форму, значно пошкоджене, на тілі є тріщини, воно легко розпадається на половинки. Середній діаметр насінин (за 60 вимірами) дорівнює 3.62 мм. Частина насінин має менший діаметр – 3.52 мм, округлу рівеньку форму. Деяка частина насіння має на тілі отвори. Такі дірки зазвичай утворюються під дією шкідника – так званого брухуса або горохової зернівки. Велика кількість уламків насіння пояснюється, імовірно, тим, що суміш гороху та зернівок пшениці була підготовлена до варки.

Подібне насіння двох морфологічних типів – кутасте і округле було знайдене свого часу Е. Гайналовою на півночі Словаччини в Ліптовській котловині в шарах рубежу н.е. (Hajnalova 1979, с. 447).

До описаної вище знахідки на поселенні Майданецьке горох у трипільських матеріалах з території України та Молдови був відомий лише за відбитками. Відбитки насінин гороху

зафіксувала З. В. Янушевич на фрагментах кераміки з поселення Флорешти (раннє Трипілья) та з поселення Яблони (середнє Трипілья (Янушевич, 1976, с. 170).

В Румунії на поселенні культури Кукутень А Велень знайдено близько 3 тис. насінин гороху (Cârciunaru și Monah, 1987, с. 173).

Рис. 12. Поселення Майданецьке . Зернівки *Triticum dicoccum*.

Незаможник

сmt Вільшана, Городищенський район, Черкаська область.

Поселення досліджувала у 1999 – 2000 рр. спільна експедиція Черкаської обласної археологічної інспекції та Інституту археології НАНУ під керівництвом О. В. Назарова та Е. В. Овчинникова. Переглянуто фрагменти кераміки з ями „б”, з ями № 3 та з землянки 1. Усього переглянуто 269 фрагментів кераміки, 24 шматки обмазки. Відбитки зернівок пшениці двозернянки знайдено на фрагменті з зовнішньої поверхні стінки з ями б, гл. 1 – 1.4 м, розмір відбитка зернівки – 6.8×3.0 мм та на фрагменті з внутрішньої поверхні стінки з ями б, гл. 1 м, розмір відбитка – 6.8×2.8 мм.

Відбиток зернівки ячменю плівчастого знаходиться на фрагменті від зламу вінчика з ями б, гл. 0.7 м. Розмір відбитка зернівки – 9.2×3.4 мм. Відбиток уламку зернівки ячменю плівчастого зафіксовано на фрагменті стінки з ями б, гл. 0.7 м.

Пекарі

с. Пекарі, Канівський район, Черкаська область.

Поселення досліджувала у 2001 р. Канівська археологічна експедиція Київського Державного Університету ім. Т. Г. Шевченка під керівництвом М. І. Гладких.

Для вивчення отримано 242 фрагменти кераміки. На них виявлено відбитки зернівок рослин такого складу: відбитки зернівок півчастої пшениці двозернянки зафіксовані на фр. 64 з ями 1, кв. Б3 – 1 відбиток; фр. 109, гл. 1.05, кв. В3 - 1 відбиток розміром 4.5×2.2 мм; фр. б/№, П.М. – 3 відбитки. Розміри: 7.0×2.8; 5.6×2.4; 6.4×2.8 мм; фр. б/№, кв. Б2 – 1 відбиток розміром 7.2×3.0 мм;

фр. 51, гл. 0.78 – 1 відбиток розміром 6.2×2,4 мм; фр. з гл. 1.1, кв. Е3 – 1 відбиток розміром 7.8×2.6 мм; фр. б/№, ПМ – 1 відбиток розміром 5.4×2.6 мм;

фр. 234, кв. Г2, гл. 0.6 – 1 відбиток розміром 4.8×2.8 мм; фр. 260, кв. Г2, гл. 0.6 – 1 відбиток розміром 7.2×2.8 мм.

Невиразний відбиток зернівки пшениці голозерної знайдено на одному з фрагментів б/№ з підйомного матеріалу. Він має розмір 6.0×2.4 мм.

Відбитки зернівок ячменю півчастого знайдено на таких фрагментах: фр. з гл. 1.1, кв. Г3 – 1 відбиток розміром 6.4×3.0 мм; фр. з гл. 1.1, кв. Б3 – 1 відбиток розміром 8.2×2.8 мм; фр. 80, яма 1, гл. 0.9 – 1 відбиток розміром 7.8×3.0 мм; фр. 73, кв. Б2, гл. 1.0 – 1 відбиток розміром 7.8×2.8 мм. Відбитки зернівок ячменю голозерного знайдено на фр. 146, яма 1, кв. Б3 – 1 відбиток розміром 6.2×3.2 мм; фр. 77 – один невиразний відбиток розміром 4.0×2.4 мм; фр. б/№ з ями 1, кв. Г1 – один відбиток розміром 4.8×4.0 мм.

Відбитки зернівок проса звичайного знайдено на: фр. 181, яма 1, кв. В3 – 1 відбиток розміром 2.0×1.4 мм; фр. 65, яма 1, кв. Б3 – 2 відбитки розміром 2.0×1.6 мм; 1.8×1.4 мм.

Крім відбитків зернівок культурних рослин у двох випадках знайдено також відбитки, схожі на зернівки бур'янової рослини стоколосу, не визначеного до виду (*Bromus* sp.): на фр. б/№ з кв. Г2 – один відбиток розміром 6.4×1.4 мм; на фр. б/№ з землянки 1, кв. Г2 – один відбиток розміром 6.8×1.4 мм.

Отже, на 242 фрагментах кераміки зафіксовано сліди таких культурних рослин: 11 відбитків зернівок пшениці двозернянки; 1 відбиток зернівки пшениці голозерної, 4 відбитки зернівок ячменю півчастого, 3 відбитки зернівок ячменю голозерного, 3 відбитки зернівок проса звичайного. Знайдено також два відбитки зернівок бур'янової рослини стоколосу. Треба відзначити, що крім вказаних вище відбитків, на фрагментах кераміки знайдено відбитки, що неможливо точно визначити. Це один відбиток, схожий на кісточку дикорослої вишні (*Prunus spinosa*) (терен), розміром 7.7×5.0 мм з фрагменту кераміки без № з ями 1, кв.

ГЗ, гл. 1.0 м, а також відбиток з фрагменту № 215, кв. ВЗ, гл. 0.8 м, схожий на відбиток насінини гороху з діаметром в 4.0 мм.

Рубаний Міст

с. Рубаний Міст, Новомиргородський район, Кіровоградська область.

Поселення досліджувала на початку 90-х років експедиція Інституту археології НАН України під керівництвом О. В. Цвек. Для аналізу надано 43 фрагменти обмазки з поглибленого житла № 1. Рослинної домішки не виявлено.

Тальянки

с. Тальянки, Тальнівський район, Черкаська область.

Поселення досліджувала експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом В. А. Круца.

Переглянуто біля 20 кг обмазки. У ній простежується велика домішка рослинної маси, серед якої трапляються відбитки соломин, уламків колосків, плівок та відбитки зернівок такого складу: пшениця однозернянка – 1; пшениця двозернянка – 12.

У 1991 році на прохання В. А. Круца було промито відро ґрунту, відібраного на площадці № 20 із заповнення господарчої ями (?). Після промивки на ситі залишилися невеликого розміру вуглики та декілька уламків обвуглених зернівок, склад збереженості яких не дає можливості визначити їх належність. Вдалось визначити лише одну зернівку пшениці однозернянки та декілька насінини бур'янових рослин такого складу: лобода біла – 2 ; вика, не визначена до виду – 3; невизначені насінини з родини капустяних – 2 ; щавель, не визначений до виду – 1 шт.

Успенський собор у Києво-Печерській Лаврі

м. Київ.

Під час розкопок під керівництвом С. Балакіна у 1998 році на території Києво-Печерської Лаври, де велося відновлення Успенського собору, виявлено рештки трипільської землянки (лукашівський етап). З шурфу № 2 на палеоетноботанічний аналіз дослідником було передано 5 шматків обмазки. В обмазці виявлено значну кількість рослинної домішки. Вдалося зафіксувати відбитки зернівок пшениці однозернянки – 1 шт., розміром 7.0×2.2 мм та ячменю плівчастого – 3 шт. розміром 8.8×2.6 мм, 8.6×2.6 мм, 9.2×3.0 мм.

Хлистунівка

с. Хлистунівка, Городищенський район, Черкаська область.

Підйомний матеріал отримано під час розвідувальних робіт Черкаської обласної археологічної інспекції у 2004 році під керівництвом Е. В. Овчинникова та О. В. Назарова. Переглянуто 439 фрагменти кераміки, на яких виявлено:

- відбиток зернівки пшениці однозернянки на денці, розміром 6.0×2.8 мм;
- відбиток колоска пшениці однозернянки в зламі стінки розміром 14.0×7.0 мм;
- відбиток колоска пшениці однозернянки на фрагменті стінки;
- відбитки зернівок пшениці двозернянки – 4. Розміри їх такі: 6.2×2.2; 7.0×2.4; 7.0×3.0; 6.4×2.2 мм;
- відбитки зернівок ячменю плівчастого – 2. Розміри їх – 7.2×3.5 та 5.6×2.6 мм;
- відбитки плівок від колоска пшениці двозернянки та бур'янової рослини костра, не визначеного до виду розміром 9.0×2.2 мм.

Чечельник

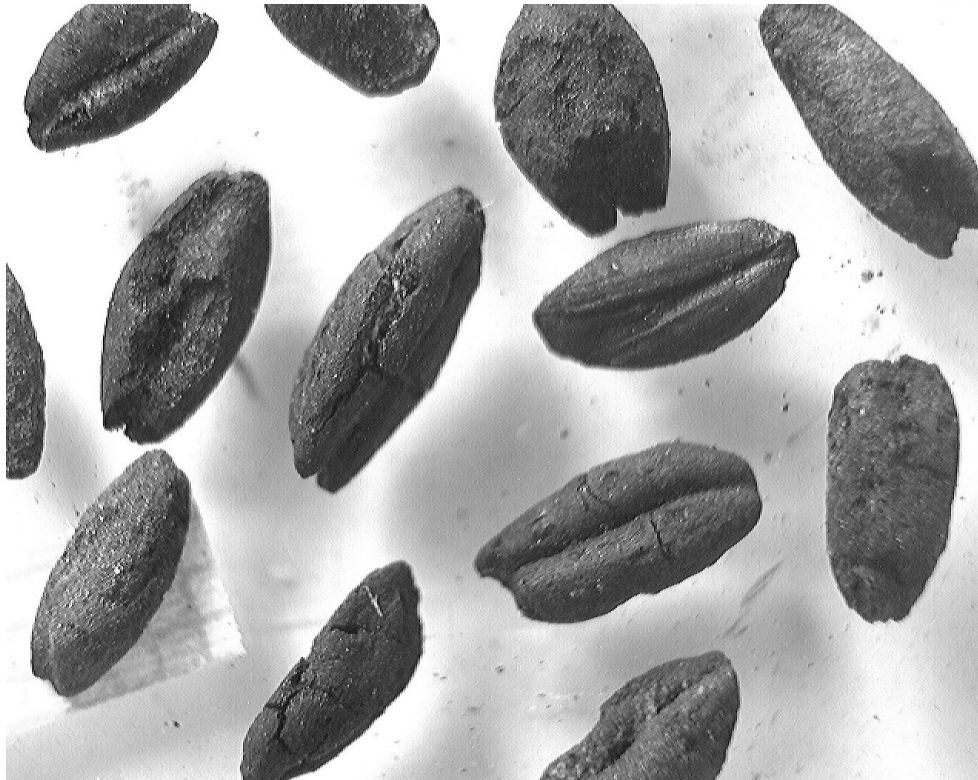
с.мт Чечельник, Вінницька область.

1988 року під час розвідувальних робіт, що їх проводив Вінницький обласний краєзнавчий музей на території цукрового заводу, було знайдено розвал посудини, заповнений обвугленою масою. Залишилось від нього лише денце діаметром 13.5 см та частина стінки з нахиленим всередину вінчиком, за яким було встановлено, що діаметр посудини становив 40 см. Палеоетноботанічний аналіз виконано у 1990 році. Обвуглена маса – це суміш обвуглених зернівок серед чорної аморфної маси. Значна частина зернівок зруйнована і має вигляд половинок та частин зернівок меншого розміру. Вцілілі зернівки мають сліди дії вогню. Відсутність домішок залишків обмолоту у вигляді плівок, уламків соломин та колосків, а також подрібнений стан зернівок вказують на те, що в горщику була маса, готова до варки. Склад вцілілих зернівок такий: пшениця однозернянка – 29; пшениця двозернянки – 506.; пшениця голозерна – 2; ячмінь голозерний – 2; просо – 1? (рис.13).

На двох шматках обмазки зафіксовано значну кількість відбитків плівок, «триpletів», «вилочок», уламків колосків як пшениці однозернянки, пшениці двозернянки так і ячменю голозерного.

На горщику та 4-х мисках, що отримано для аналізу в 1991 році, на зовнішній та внутрішній поверхнях зафіксовано значну кількість відбитків зернівок та насінин: пшениця двозернянка – 9; пшениця голозерна – 2; ячмінь голозерний – 3; ячмінь плівчастий – 3; просо – 2; вика ервілії – 1; горох – 2 та бур'яни: куряче просо (*Echinochloa crus-galli*) – 1 і

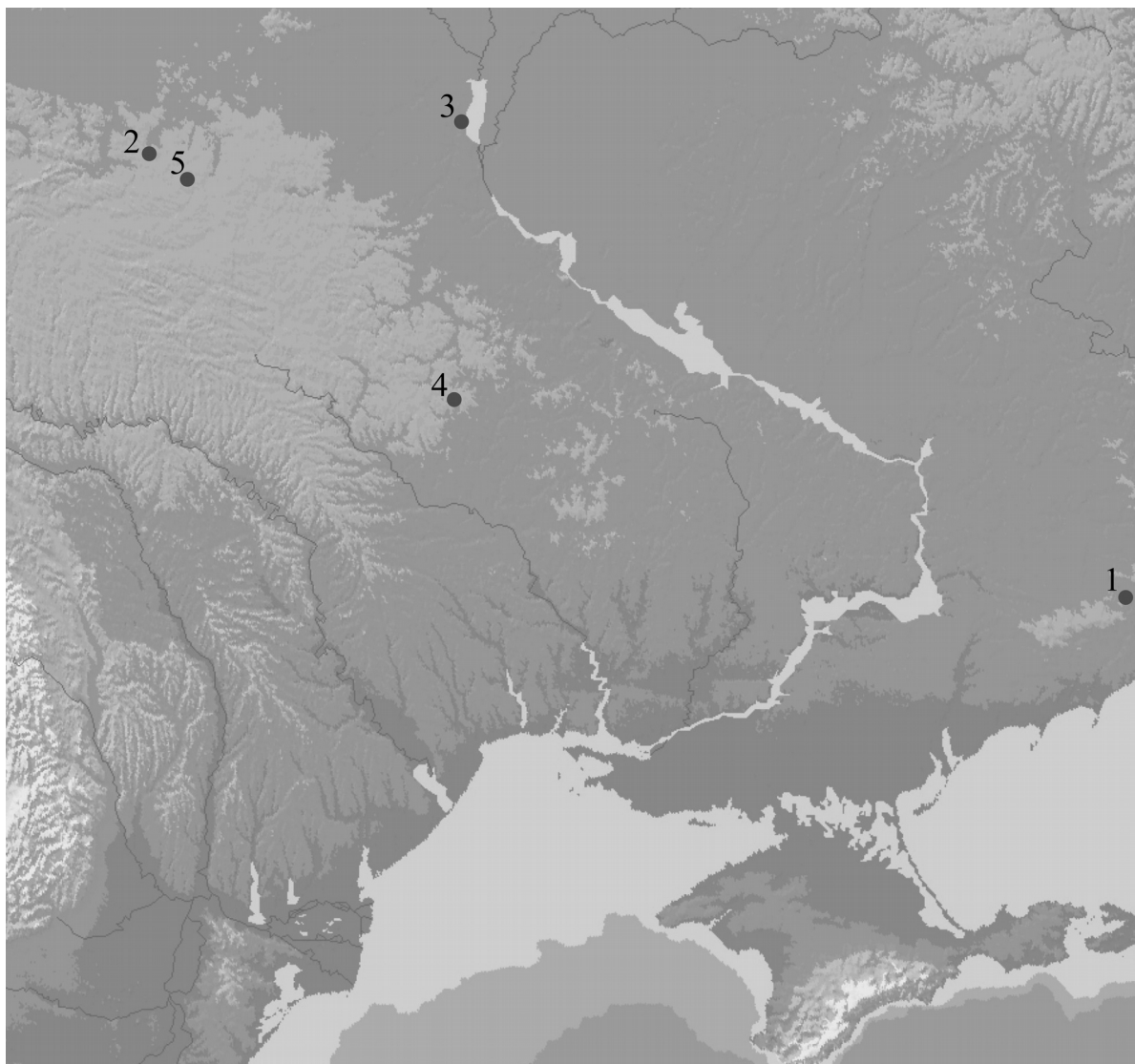
гірчак беззерковидний (*Polygonum convolvulus*) – 1. На горщику зафіксовано відбиток колоска пшениці двозернянки, на якому добре видно відбитки двох зернівок.

Рис.13. Поселення Чечельник Зернівки Triticum monosocum Triticum dicoccon Hordeum vulgare.

У одній з мисок була одна обвуглена зернівка ячменю півчастого.

Переглянуто також 5 фрагментів кераміки. На фрагменті з р.1, ж.1, кв. 4 в зафіксовано відбиток зернівки пшениці голозерної та двох насінин гороху. На фрагменті із ж.1, кв. 4 г – виявлено відбиток колоска пшениці двозернянки та відбиток насінини гороху.

Карта 6. Палеоботанічні знахідки трипільської культури на території України. Пам'ятки етапу СІІ: 1. Вишнювате, 2. Голишів, 3. Казаровичі, 4. Косенівка, 5. Розваж.

ЕТАП СІ

(близько 3500/3400-3000 рр. до н.е.)

Вишнювате, курган

с. Вишнювате, Розівський район, Запорізька область.

Розкопки Запорізького музею у 1995 р. (керівники Самар В., Антонов А.)

На стінці горщика з к.2, п. 4, який надав для аналізу Ю. Рассамакін, зафіксовано добре збережені відбитки таких зернівок: ячмінь плівчастий – 1, просо звичайне 1 та один невиразний відбиток зернівки пшениці двозернянки.

Голишів

с. Голишів, Луцький район, Волинська область.

Матеріал надано Г. В. Охріменком з розкопок Пелешина. Для дослідження отримано 31 фрагмент кераміки. На 7 фрагментах виявлено відбитки рослинного походження такого складу:

1. Фр. б/п. Відбиток зернівки пшениці двозернянки на зовнішній поверхні стінки. Розмір 6.0×2.8 мм;

2. На трьох фрагментах стінок б/№ – відбитки зернівок ячменю. Два з них належать зернівкам ячменю голозерного. Один, що добре зберігся, має розмір 6.8×4.0 мм. Ще одна зернівка належить ячменю плівчастому і має розмір 7.8×2.4 мм.

3. На зовнішніх поверхнях трьох фрагментів стінок зафіксовано відбитки зернівок пшениці голозерної з розмірами 4.2×2.8; 4.5×3.2 та 3.5×2.0 мм.

2004 року на цьому ж поселенні розкопки проведено під керівництвом Г.В. Охріменка. Ним надано матеріал для дослідження. Досліджено 147 фрагментів кераміки. Склад відбитків зернівок та насіння, встановлений внаслідок проведеного аналізу, такий: зернові - пшениця двозернянка – 6. Розміри: 6.2×3.0; 5.0×2.4; 6.0×2.8; 6.2×2.0; 6.0×2.8 мм.; пшениця голозерна – 2. Розміри: 5.0×2.0 та 5.2×3.0 мм.; ячмінь плівчастий – 7. Розміри: 7.2×2.8; 7.2×2.4; 8.5×3.2; 8.8×3.3; 8.2×3.0; 7.2×3.2 мм.; просо звичайне – невиразні відбитки 2-х зернівок розміром 2.2×2.0 та 2.4×2.0 мм.

Бобові: горох посівний – 1, розмір 4.2 мм; вика ервілія – 1, розмір 3.8 мм.

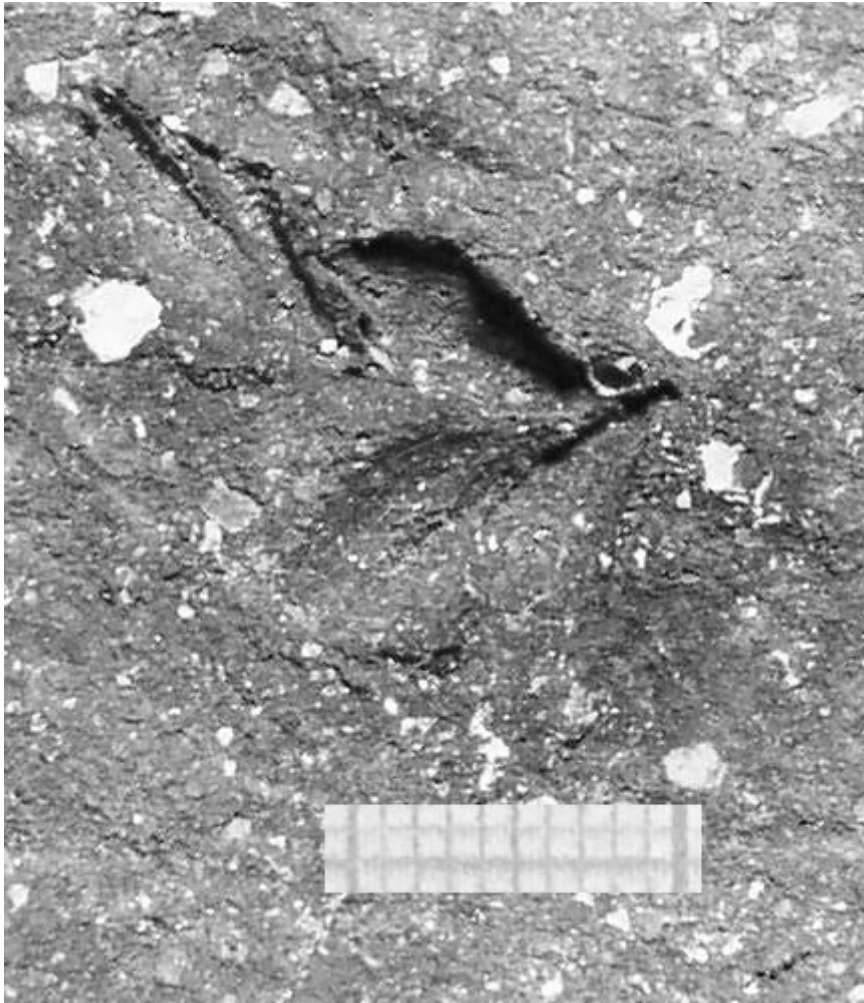
Бур'яни: плоскуха звичайна або куряче просо – 1; стокolos, визначити який до виду за відбитками зернівок неможливо – 2, розмірами 7.4×1.4 та 5.4×1.8 мм.

На одному з фрагментів зафіксовано відбиток кісточки, ймовірно, дерену розміром 10.0×3.0 мм.

Казаровичі

с. Казаровичі, Вишгородський район, Київська область.

Поселення досліджувалось експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом В. А. Круца. Для палеоетноботанічного дослідження використано 470 фрагментів кераміки. Знайдено відбиток зернівки ячменю плівчастого на фр. № 2288 розміром 6.5×2.3 мм (рис.14) та відбиток насінини вики ервілії на фр. № 256 розміром 3.8 мм.

*Рис. 14. Поселення Козаровичі Відбиток колоска *Hordeum vulgare*.*

Косенівка

с. Косенівка, Уманський район, Черкаська область.

Поселення досліджувала 1985 року експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом Т. Г. Мовші. У 1988 році проаналізовано 5 шматків обмазки та заповнення 3-х посудин.

На обмазці з пл. 2 зафіксовані відбитки такого складу: колосок пшениці однозернянки; зернівка пшениці однозернянки – 1 та ячменю півчастого – 1..

У розписній посудині з ручками з розкопу II, кв. 5, жит. 3 після промивки ґрунту об'ємом 750 мл, який заповнював посудину, знайдено обвуглені зернівки пшениці однозернянки – 28 (рис.15), пшениці двозернянки – 72 (рис.16), пшениці голозерної – 1.

Другий зразок, об'ємом 650 мл, мав обвуглені зернівки: пшениці однозернянки – 43, пшениці двозернянки – 64.

Рис. 15. Поселення Косенівка. Дослідження Т.Г. Мовші. Зернівки Triticum topocossim.

На ситі залишились вуглики, невеликі уламки обмазки та значна кількість дрібних уламків зернівок, що не піддаються визначенню.

Після промивки вмісту з розписного невеликого горщика з р. II, жит. 3, кв. 5и на ситі залишились зернівка пшениці однозернянки – 1, зернівка пшениці двозернянки – 1, ціла та 4 уламки половинок зернівок і одна насінина щавлю, не визначеного до виду

Після промивки вмісту з посудині з розкопу III, пл.2 на ситі залишились дрібні вуглики.

У кухонному горщику з р. П, жит.2, кв. 8 ж, гл. 0.7 м були два уламки пшениці однозернянки та дві сильно обгорілі зернівки, визначити які за станом збереженості неможливо.

Рис. 16. Поселення Косенівка. Дослідження Т.Г. Мовиі. Зернівки *Triticum dicoccum*.

У посудині з розкопу 3, жит.2, кв. 8а, гл. 0.7 м – нічого.

Після промивки ґрунту заповнення з житла 2 на ситі залишились 2 зернівки пшениці однозернянки та 1 зернівка проса.

У заповненні посудини з ручкою не було рослинних решток.

Розваж

с. Розваж, Острозький район, Рівненська область.

Розкопки поселення проводив Г. В. Охріменко.

На дослідження надано 2 уламки обпаленої обмазки та 17 фрагментів кераміки.

На обмазці добре видно відбитки значної кількості рослинних решток, переважно колоскових плівок. Ці рештки належали, вірогідно, ячменю півчастому, про що свідчить зафіксований тут один відбиток зернівки ячменю півчастого.

На фрагментах кераміки виявлено відбитки зернівок: фр. № 111, р.- 05, р.1, Б. 1 2, гл. 0.3 – 0.4 – один відбиток зернівки пшениці двозернянки розміром 7.6×3.0 мм;

Фрагмент № 15, р.-05, р. 1 – один відбиток зернівки ячменю півчастого на зовнішній поверхні стінки розміром 7.2×2.0 мм.

ВИСНОВКИ

Згідно результатів проведеного дослідження численних відбитків на кераміці та в обмазці, а також знахідок обвуглених зернівок та насіння, склад рослин, відомий племенам трипільської культури, виглядає наступним чином: зернові- півчасті пшениці однозернянка, двозернянка, спельта, ячмінь півчастий та голозерний та бобові – горох, сочевиця, вика ервілія, з технічних культур – льон.

Асортимент вирощуваних рослин на трьох етапах трипільської культури був майже однаковим, з незначними відмінами. На поселеннях раннього трипільля (етап А) перевагу серед ячменів мали голозерні, а в наступні етапи вони, судячи зі знахідок, були замінені півчастими. На етапі раннього трипільля на території Молдови переважала пшениця однозернянка, а на території України – пшениця двозернянка. На етапах В та С пшениця двозернянка переважає у вивчених матеріалах по всьому ареалу трипільської культури.

Можливо, що дійсно на різних етапах існування трипільської культури, яка в цілому охоплює близько двох тисячоліть, відбувались деякі зміни у складі рослин, але не менш вірогідно, що ця різниця пов'язана з нерівномірністю вивчення матеріалів. Адже спостерігаємо, що масова знахідка рослин одного виду змінює статистичні підрахунки, як це було у випадку з посудиною, наповненою горохом, що її свого часу знайшли під час розкопок у Майданецькому.

Тому важливим залишається напрацювання масових визначень, з використанням різноманітних матеріалів — від обмазки та кераміки до флотації. До результатів останньої, як показала практика, слід ставитися з обережністю, оскільки вірогідним є засмічення сучасними зернівками — як злаків, так і інших рослин. Тому важливо порівнювати результати флотації з “незалежними” та завідомо достовірними джерелами, якими є відбитки на керамічних виробих та обпаленій обмазці.

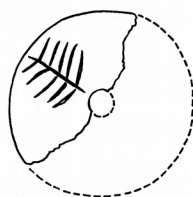
Все ще лишається недооціненим такий матеріал, як обпалена обмазка. Його знаходять під час розкопок у величезні кількості. Він має ще й ту перевагу, що в цьому випадку не виникає проблеми з датуванням, адже у будь-якому випадку дослідник матиме справу саме з старожитностями трипільської культури. Кількість відбитків дозволяє вийти на статистичне порівняння не лише на рівні етапів, регіонів — але й уподобань мешканців конкретних жител у межах поселень. Особливо цікавим було б подібне дослідження на трипільських поселеннях-протомістах, які налічували тисячі будівель.

Маємо надію, що матеріали, зібрані у цій книзі, також стануть в пригоді у наступних палеоетноботанічних та інших дослідженнях.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Збенович, В.Г. 1980 *Поселение Бернашовка на Днестре*. Киев: Наукова думка, 1980.
- Збенович, В.Г. и Пашкевич, Г.А. 1988 К характеристике земледелия трипольской культуры (ранний этап). *Studia Praehistorica* 1988. 9. – С.179-193.
- Кузьминова, Н.Н. 1988 Находки обугленных остатков семян сорных растений на трипольских памятниках Молдавии. // *Ботанические исследования. Флора. Геоботаника и палеоэтноботаника*, Кишинев, 1988. -1. – С. 3-12.
- Кузьминова, Н. Н. 1990 Земледелие в период трипольской культуры на территории Молдавии, // *Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. Тезисы докладов I полевого семинара*. – Тальянки – Веселый Кут – Майданецкое, 1990. – С. 124-128.
- Кузьминова Н.Н., Петренко В.Г. 1989 Культурные растения на Западе Северного Причерноморья в середине 3 – 2-ом тыс. до н.э. (по данным палеоботаники), // *Проблемы древней истории и археологии Укр. ССР*. Киев, 1989. – С. 119-120.
- Пашкевич, Г.А. 1980 Культурные растения трипольских поселений Поднепровья. // И.И. Артеменко (ред.) *Первобытная археология: поиски и находки*. Киев: Наукова думка, 1980. - С. 234-242.
- Пашкевич, Г.А.. 1989 Палеоэтноботанические исследования трипольских материалов междуречья Днестра и Южного Буга.// С.С. Березанская (ред.) *Первобытная археология: материалы и исследования*. Киев: Наукова думка, 1989. – С. 132-141.
- Пашкевич, Г.А. 1991 *Палеоэтноботанические находки на территории Украины (неолит — бронза)*. Каталог. Киев (препринт). 1991.
- Пашкевич, Г.А. 2003 Земледелие в Степи и Лесостепи Восточной Европы в неолите – бронзовом веке (палеоэтноботанические свидетельства).// *Stratum plus*. Культурная антропология. Археология., 2000, 2. – С. 404-418.
- Пашкевич, Г.О. 2004 *Культурні рослини* // *Енциклопедія Трипільської цивілізації*. Київ, 2004 - т.1, кн.1, – С.124-135
- Пашкевич, Г.О., Відейко, М.Ю. 2006 *Рільництво племен Трипільської культури*. – Київ, 2006.
- Янушевич, З.В. *Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям*. Кишинев: Штиинца. 1976.
- Янушевич, З.В. 1980 Земледелие в раннем Триполье. // И.И. Артеменко (ред.) *Первобытная археология: Поиски и находки*. Киев: Наукова думка, 1980. – С. 225-234.
- Янушевич, З.В. 1986 *Культурные растения Северного Причерноморья. Палеоэтноботанические исследования*. Кишинев: Штиинца. 1986.
- Cârciumaru, M., Monah, F. 1987. *La civilization de Cucuteni en contexte Européen*. B.A.I. Iași, 1987. – S. 164-174.
- Fuller, D.Q., Willcox and R.G.Allaby 2011. Early agricultural pathways: moving outside the 'core area' hypothesis in Southwest Asia. // *Journal of experimental botany*, 2011, 63. – P. 611- 633.
- Janushevich, Z.V. 1978. Prehistoric food in the South-West of the Soviet Union.// *Bericht Deutsche Botanische Geshichte*. 91. – С. 59-66.

- Janushevich, Z. V. 1989. Agricultural evolution north of Black Sea from the Neolithic to the Iron Age. // *Foraging and farming. The evolution of plant exploitation*. Oxford. – P. 607-619.
- Kroll, H. 1991. Südosteuropa. // W. van Zeist, K. Wasylikowa & K.-E. Behre. .A.Balkema (eds.) *Progress in Old World palaeoethnobotany. A retrospective view on occasion of 20 years of International Work Group for Palaeoethnobotany*. Rotterdam/Brookfield. – P.161-177.
- Pashkevich, G. 2003 *Palaeoethnobotanical evidence of agriculture in the steppe and the forest-steppe of East Europe in the Late Neolithic and Bronze Age*. // Marsha Levine, Colin Renfrew & Katie Boyle (eds). *Prehistoric steppe adaptation and the horse*. McDonald Institute monographs. Cambridge, 2003. – P. 287-297.
- Pashkevich, G. 2005 Palaeoethnobotanical evidence of Tripolye Culture. // D. Dumitroaia, J. Chapman eds .Cucuteni. *120 ans de recherches le temps du bilan* , Piatra-Neamț, 2005. – S.231 -245.
- Wasylikowa, K., Cârciumar, M., Hajnalová, E., Hartyányi, P., Pashkevich, G. , Janushevich Z. 1991 East – Central Europe.. // W. van Zeist, K. Wasylikowa & K.-E. Behre. .A.Balkema (eds.) *Progress in Old World palaeoethnobotany. A retrospective view on occasion of 20 years of International Work Group for Palaeoethnobotany*. Rotterdam/Brookfield. 1991. – P. 207-239.
- Zohary, D., Hopf ,M., Weiss, E. 2012 *Domestication of plants in the Old World: the origin and spread of domesticated plants in southwest Asia, Europe, and the Mediterranean Basin*. Oxford University Press, Oxford.4th ed. 2012.

1

2

*Рис. 17. Робота з визначенням відбитків у обмазці безпосередньо на розкопі.
Дослідження Небелівського храму, 2012 рік.*

1

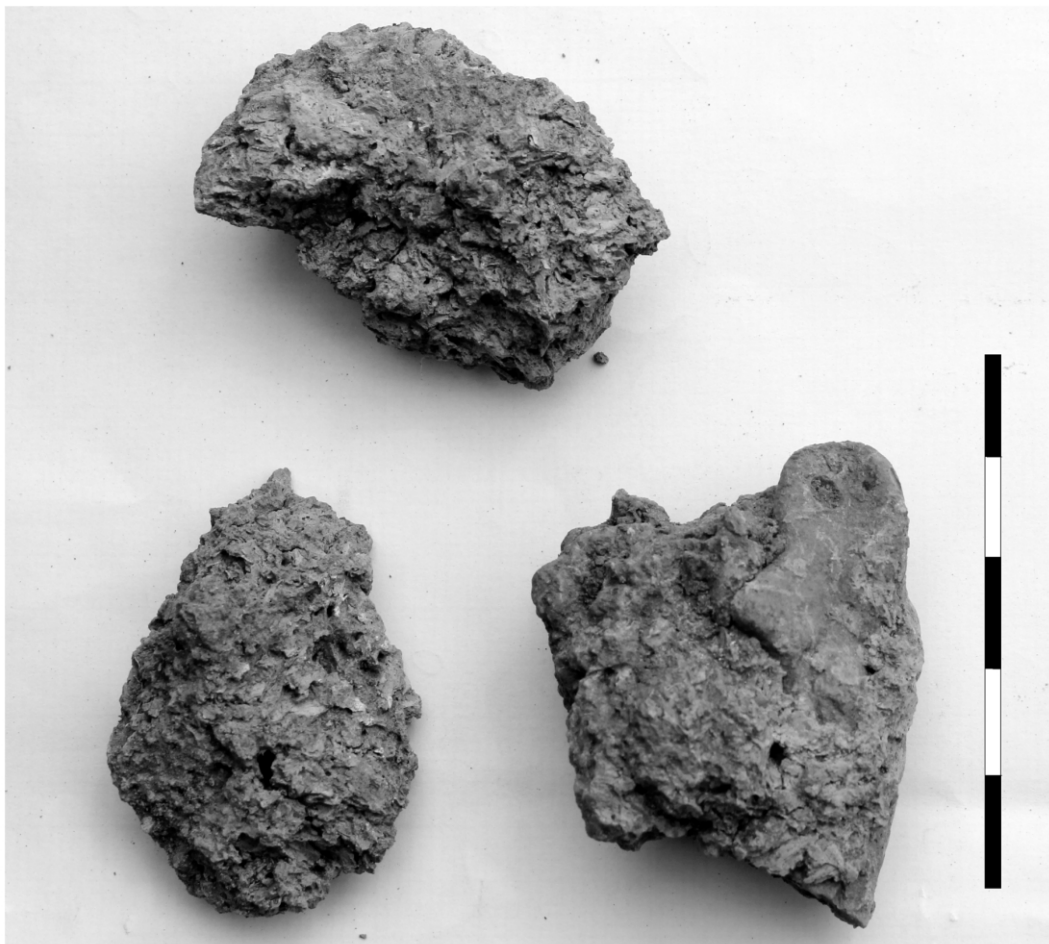

2

Рис.18. Небелівка, 2012 рік. Робота з матеріалами, отриманими під час флотації культурного шару з розкопок Небелівського храму (1) та використання флотаційної машини (2)

1

2

Рис. 19. Небелівка, розкопки 2012 р. : 1 — обмазка із рослинними домішками; 2 — знахідка фрагментованої антропоморфної статуєтки у обмазці з рослинними домішками

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

(пам'ятки)

Бабшин: 7, 8	Майданецьке: 5, 13, 15, 49, 51, 52,
Березівка: 20, 21	53, 54, 55
Бернашівка I: 5, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14	Миропілля: 29, 35
Валява: 29, 30	Небелівка: 5, 29, 35, 36, 37, 38, 69-71
Веселий Кут: 26, 27	Незаможник: 49, 55
Вишнювате: 60, 61	Ожеве-острів: 20, 21, 23, 24
Вільшана: 49, 50, 55	Окопи: 7, 8, 17
Ворошилівка: 29, 30	Онопріївка: 20, 25
Гайворон: 7, 14	Пекарі: 49, 56
Голишів: 60, 61	Розваж: 60, 64
Гребені: 29, 30	Рубаний Міст: 49, 57
Гребенюків Яр: 7, 15	Сабатинівка II: 7, 18
Гренівка: 7, 15	Сосни: 29, 48
Зелена Діброва: 49, 50	Тальянки: 6, 49, 57
Казаровичі: 60, 62	Тараща: 26, 27
Квітки I: 29, 34	Успенський собор у Києво-Печерській
Колодисте II: 29, 34	Лаврі: 49, 57
Коломійців Яр: 26, 27	Хлистунівка: 49, 58
Кормань: 7, 16	Цвіжин: 29, 48
Косенівка: 60, 62, 63, 64	Чечельник: 49, 58, 59
Лука Врублевецька: 7, 16	Шкарівка: 26, 27, 28

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

(області)

Вінницька: 8, 30, 48, 58
Волинська: 61
Запорізька: 61
Київська: 27, 30, 62
Кіровоградська: 14, 15, 18, 21, 35, 57
Київ, місто: 57
Рівненська: 64
Тернопільська: 17
Хмельницька: 8, 16
Черкаська: 6, 15, 25, 27, 30, 34, 35, 50, 51.
Чернівецька: 16, 21

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

(дослідники)

Антонов А. Л.: 61	Назаров О. В.: 30, 55, 58
Балакін С. А.: 57	Овчинников Е. В.: 30, 34, 50, 55, 58
Бібіков С. М.: 16, 30	Охріменко Г. В.: 61, 64
Бурдо Н.Б.: 15	Пашкевич Г.О.: 5, 10, 13, 52, 67
Відейко М. Ю.: 5, 15, 27, 35, 52, 67	Рассамакін Ю. Я.: 34, 61
Гладких М. І. 56	Рижов С. М.: 51
Гусев С. О.: 30, 48	Самар В.: 61
Даниленко В. М.: 18	Цвек О. В.: 21, 25, 27, 28, 35, 57
Заєць І. І.: 30	Чапмен Дж.: 35
Збенович В. Г.: 5, 8, 10, 16, 18, 67	Черновол Д. К.: 8, 10, 11, 13, 21
Круц В. А.: 6, 57, 62	Шмаглій Н. М.: 15, 51
Макаревич М. Л.: 14, 15	Янушевич З. В.: 5, 55, 67
Мовша Т. Г. 62, 63, 64	

СЛОВНИК НАЗВ РОСЛИН

Словник містить латинські, українські, російські та англійські назви рослин, згадувані у тексті видання.

Atriplex patulum L.= лутига розлога = лебеда раскидистая = common orach

Avena sp. = овес =овес = oat

Brassicaceae = хрестоцвіті (капустяні)

Bromus L.= бромус, мітлиця = костер = chess grass

Chenopodium album L. = лобода біла = марь белая = lambsquartens, pigweed

Cornus mas L. = дерен справжній = кизил настоящий = cornelian cherry

Echinochloa crus galli (L.) Beauv = плоскуха звичайна, півняче просо =ежовник обыкновенный, петушьє просо

Fumaria officinalis L.= рутка лікарська =дымянка аптечная = common fumitory

Galium aparine L. = підмаренник чіпкий = подмаренник цепкий = catchweed bedstraw

Hordeum vulgare L.—ячмінь посівний, ячмінь культурний = ячмень посевной = barley

Hordeum vulgare var. *coeleste* = ячмінь голозерний = ячмень голозерный = naked barley

Lamium album L.= глуха кропива біла = яснотка белая = snowflake dead-nettle

Lamiaceae = губоцвіті = губоцветные

Lens culinaris Medic. = сочевиця харчова = чечевица пищевая = lentil

Linum usitatissimum L. = льон звичайний = лен обыкновенный = flax

Lolium L. = пажитниця = плевел = darnel

Melandrium album (Mill.) Garcke. = куколиця біла = дрема белая = white robin

Panicum miliaceum L. = просо посівне, просо звичайне, просо = просо посевное = millet, millet broomcorn

Pisum sativum L. = горох посівний, горох звичайний = горох посевной = pea ***Polycnemum***

arvense L. = наземка польова = хруплявник = polycnemum

Polygonum convolvulus L= витка гречка березковидна = горец вьюнковый = black bindweed

Polygonum scabrum Moench.= гірчак шорсткий = горец шероховатый = dock- leaved persicaria

Prunus spinosa L. = терен колючий = терен колючий = blackthorn

Rumex acetosa L. = щавель кислий = щавель кислый = sorrel

Rumex confertus Willd. Willd = щавель кінський = щавель конский = horse sorrel

Sambucus edulus L. = бузина трав'яниста = бузина травянистая = danewort

Secale cereale L. = жито посівне, жито звичайне = рожь посевная, рожь обыкновенная = rye

Setaria glauca (L.) P.B. = мишій сизий = щетинник сизый =, yellow foxtail grass

Setaria viridis (L.) Beauv. = мишій зелений = щетинник зеленый = green foxtail

Silene L. = смолка = смолевка = campion

Solanum dulcamara L. = паслін солодко-гіркий = паслен сладко-горький = bittersweet

Spergula arvensis L. = шпергель польовий = торица полевая = sandweed

Stachys neglecta L. = чистець непомітний = чистец незаметный = woundwort

Triticum aestivum L. = пшениця голозерна м'яка = пшеница мягкая = wheat common, wheat

Triticum dicoccum Schrank = пшениця двозернянка, полба, = пшеница двузернянка, полба = emmer wheat, emmer

Triticum monococcum L. = пшениця однозернянка = пшеница однозернянка eincorn

Triticum spelta L. = пшениця спельта = пшеница спельта = spelt

Urtica dioica L. = кропива дводомна = крапива двудомная = great nettle

Vicia ervilia (L.) Willd. = віка ервілія = вика эрвилия = bitter vetch

Vicia hirsuta (L.) S.F.Gray = горошок шорсткий = горошек волосистый = strangle-tare

Vicia tetrasperma (L.) Moench. = горошок чотиринасінний = горошек четырехсемянный = lentillare fourseed vetch

Vicia L. = горошок = горошек = vetch

УДК 902.2:[56:582]](477)“636”
П 22

Галина Олександрівна Пашкевич

Михайло Юрійович Відейко

**Палеоетноботанічні матеріали
з пам'яток трипільської культури в Україні**

Наукове видання

ISBN 978-617-7798-25-4

Друкується у авторській редакції
комп'ютерна верстка та дизайн, обкладинка М.Ю. Відейка
мапи підготував В.С. Рудь

Гарнітура Times New Roman.
Формат 60×84/8. Ум.друк.арк. 8,8. Обл.вид.арк. 2,6.
Зам. № 26. Наклад 50 прим.

*Віддруковано з готового оригінал-макета:
Видавництво “ФОП Сабов А.М.”.
м. Ужгород, вул. Університетська, 21/220.
Тел./факс: (0312) 64-37-22.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4815 від 25.02.2015 р.
Друк: ФОП Сабов А.М., тел. 050-43-22-437*